

**УКРАЇНА:
КАМ'ЯНИСТИЙ ШЛЯХ
ДО ДЕМОКРАТІЇ**

A 03 - 03219

Київ, 2002

ББК 66.2 (4УКР)
У45

Україна: кам'янистий шлях до демократії: 36. ст. /
У45 Фонд ім. Фрідріха Еберта. Регіон. представництво в
Україні, Білорусі та Молдові. Упоряд. та редак.:
В. І. Андрійко та Г. Курт. — К.: Заповіт, 2002. — 108 с.

ISBN 966-7272-49-4

Літер. редактор, коректор Л. П. Гнатюк

Цю публікацію підготовлено у співпраці з Німецьким товариством вивчення Східної Європи.

Книга містить окремі статті, що охоплюють широке коло проблем політичних і економічних трансформацій та питань становлення демократичних інститутів в Україні в період з 1991 року й до цього часу.

Видання розраховане на широке коло читачів, які цікавляться нинішніми проблемами розвитку України.

Оцінки, висловлені в матеріалах, є виключно точками зору їх авторів. Вони не завжди збігаються з поглядами редакції і в жодному разі не можуть вважатися позицією Фонду ім. Фрідріха Еберта.

ISBN 966-7272-49-4

ББК 66.2 (4УКР)

ЗМІСТ

Вступне слово 4

Іван Дзюба

Україна в пошуках нової ідентичності 5

Віктор Ющенко

Політична реформа в Україні з погляду євроінтеграції ... 36

Ларс Хандріх

Економічний розвиток незалежної України 47

Микола Томенко

Законодавча, виконавча та судова влади України
до і після виборів 2002 року 62

Сергій Телешун

Про діяльність фінансово-промислових груп
та їх вплив на політичну систему України 79

Уте Шеффер

Українські мас-медіа між політикою,
економікою та громадськістю 94

ВСТУПНЕ СЛОВО

З часу здобуття незалежності в 1991 році в Україні триває тяжкий перехідний процес. Політична система країни засвідчує всі атрибути демократії: було прийнято Конституцію, народ має можливість обирати політичну верхівку, існує багато різних партій, неодноразово відбувалися вибори до парламенту, президентські вибори та вибори до органів місцевого самоврядування. Проте демократія в Україні структурно недосконала, для її здійснення бракує так званих соціальних передумов. Країна, половина населення якої живе за межею бідності внаслідок занепаду економіки, а системи освіти, охорони здоров'я та пенсійного забезпечення перебувають у критичному стані, не може вважатися гідним прикладом демократії.

Крім того, політична система України зазнає сильного впливу Президента. Президент, а не парламент, формує уряд. Президентська демократія та слабо розвинена система розподілу влади в Україні не дають змоги населенню ідентифікувати себе з певною політичною партією і не залишають йому надії впливати на політику шляхом участі у виборах.

На шляху до демократії важливу роль відіграють пошуки власної ідентичності, зовнішньополітична орієнтація, економічний розвиток, створення і фактична робота демократичних політичних структур поряд із громадськими організаціями.

З огляду на сказане мета пропонованої книги — висвітлити різні аспекти суспільного розвитку, щоб надихнути відповідальних осіб на дотримання обраного курсу соціальних та економічних трансформацій і на надання йому нових імпульсів.

Гельмут Курт

*Фонд ім. Фрідріха Еберта
Регіональне представництво в Україні, Білорусі та Молдові*

Іван Дзюба, академік НАН України

УКРАЇНА В ПОШУКАХ НОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Поняття ідентичності, за всієї своєї інтегральності, є водночас багатоаспектним і змінним, динамічним. Серед різних аспектів ідентичності можна назвати історичний, політичний, територіальний, мовний, культурний. Вони можуть посилювати, можуть і послаблювати один одного, беручи участь у динаміці, принципові нестійкості всякої національної ідентичності. Крім того, коли йдеться про наявний в історії етнос, то, на мій погляд, слід відрізнити реальну ідентичність цього етносу, підтверджену цілісністю етнічних ознак буття людської групи, від ідеологічно й номінативно маркованої ідентичності. Реальна історична, буттєва ідентичність може бути досить тривкою і водночас — у деяких випадках — не мати формально маркованого вираження. І навпаки — навіть сильно виражена номінативна маркованість може приховувати деструктивні або інші якісні зміни в реальній ідентичності. Не кажучи вже про те, що сталість етнонімів — «француз», «німець», «італієць», «грек», «турок» і т.д. — закріплює за ними певні образи, які можуть не відповідати історично зміненому національному типові, маскуючи трансформації не лише в очах сусідів, але й у самосвідомості відповідної нації.

На мій погляд, слід розрізняти також зміни ідентичності і зміни знаків ідентичності. Ці речі хоч і взаємозумовлені, але різною мірою за різних історичних ситуацій. Зміна знаків ідентичності може мати, так би мовити, захисний характер у випадку загрози або розминання традиційного знака ідентичності; може вносити корективи у спосіб маніфестування своєї ідентичності. Це стосується і самоназви етносу як найпотужнішого знака його ідентичності. Це явище — зміна, або, так би мовити, удосконалення, етнічного імені — знайоме всім європейським народам. Тому деякий подив викликає той факт, що європейцям так важко буває зрозуміти зміну самоназви нашого етносу і зв'язок його нової самоназви з попередніми. Тим часом справа досить очевидна. Утвердження етноніма «українці», а також назви «Україна» не означало появи нового етносу, не означало і якихось принципових змін етнічних

характеристик. Воно було почасти стихійною, почасти усвідомленою реакцією на небезпеку, так би мовити, номінативного обмеження. Річ у тім, що стару самоназву наддніпрянців — «руси», «Русь» — остаточно закріпила за собою Московія, Русь Московська (хоча частина західних українців ще й на початку XX століття називала себе русинами). Самоназва «козаки» була достіль авторитетною протягом XVII та на початку XVIII століть (відомо, що на європейських картах того часу нашу землю позначали як «Cozakovium»). Але вона, по-перше, не охоплювала всього етносу; по-друге, втратила свою значущість відповідність після того, як російський царизм (в особі Катерини II) здійснив розкозачення й закріпачення переважної частини козацької людності. За цих умов назва «Україна», що спершу позначала тільки частину земель Київської Русі, остаточно утверджується як новий знак сталої, хоч і трохи зміненої ідентичності. Цьому сприяла поетизація поняття «Україна» спершу в народній пісні, потім у творчості поетів-романтиків початку XIX ст. Але найпатетичніше утвердження, остаточно сакралізацію самоназва «Україна» дістала у творчості Тараса Шевченка. Проте навіть у Шевченка етнонім «українці» не вживається. Можливо, через його термінологічний, книжний характер, що не вписувався у вулканну Шевченкову мову. Землю він називав Україною, а народ — козаками, коли йшлося про минуле; коли ж треба було актуалізувати самоозначення, вдавався до займенників «ми», «наше» — як антитезу «їм», «їхньому» («У них народ і слово, і в нас народ і слово»). Тут ми знову бачимо незводимість реальної історичної ідентичності до ідентичності номінативної, термінологічно маркованої. Був Народ і було Слово, було усвідомлення буття цього Народу і цього Слова, але теоретизація усвідомлення ще тільки визрівала.

Отже, можна говорити про різні «поверхи» ідентичності і про різну міру вираженості ідентичності та окремих її аспектів, про етапи формування — інакше кажучи — про історію ідентичності, або історію форм ідентичності, кожного народу. Бо коли народ реально існує, то як можна відмовляти йому в ідентичності? Можна говорити тільки про її міру та форми.

У комплексі ознак ідентичності можливе явище регресу. Йдеться не про зміну ідентичності, а саме про регрес — послаблення або втрату певних опорних точок ідентичності з

можливим їх відновленням у майбутньому. У всякому разі, в історії України таке явище спостерігаємо.

Проблема історичної ідентичності України. Усвідомлення єдності етносу, визначеного як український народ, у різні часи мало різну міру глибини й різне територіально-племінне наповнення. Самоототожнення зі спадщиною Київської Русі було послаблене внаслідок трагічних подій XII–XV століть. Православна самоідентифікація переважної частини населення, з одного боку, була чинником середньовічної форми спільності, з другого — ставила свої умови й обмеження для геополітичної орієнтації можливих провідників. Переяславська рада — результат не просто стратегічного прорахунку Богдана Хмельницького, а й недостатньої етнополітичної визначеності, недосформованості суспільства, браку самодостатності. За таких умов проявився розкол і у «верхах», і в «низах» суспільства — на «західну» і «північно-східну» орієнтації при невизрілості ідеї «опертя на власні сили». Цей розкол різною мірою проявлявся протягом наступної історії, хоч і були потужні рухи, спрямовані на його подолання.

«Чорна рада» і «Руїна» як феномени-символи української історії. Етнополітична недосформованість суспільства за об'єктивних зовнішньополітичних умов перешкоджала переростанню стихійної козацької демократії в представницько-структуровану. Розвиток зупинився на спрощених формах демократії. Вони давали можливість політичним домагам використовувати хвилинні настрої введених в оману мас у своїх планах, апелюючи також і до іноземного чинника, шукаючи підтримки в сусідніх володарів. Соціальні інтереси та релігійні орієнтації ставали предметом політичної гри. Традиції індивідуалізму й бунтарства, не врівноважені історичним досвідом державного самоврядування, призводили до розбрату, що закінчувався руїною, створювали сприятливу атмосферу для зовнішнього втручання. Це повторювалося і в XVII, і у XVIII, і в XX століттях. Небезпека «чорної ради» залишається й надалі, оскільки немає прозорого механізму народного самовиявлення й системи дійового самоврядування, розвинених структур громадянського суспільства, натомість свобода реалізується як безвідповідальність і простір для розгулу невдоволених амбіцій.

Втрата духовної самодостатності. Паралельно, починаючи з підпорядкування в XVII ст. української церкви Москві, відбувалася передислокація духовних сил, переміщення інтелектуальних потенціалів із Півдня на Північ. Цей процес із погляду фактичного описано в багатьох фундаментальних працях, але, мабуть, ще недостатньо проаналізовано з погляду чинників і мотивацій. Адже йдеться не тільки про типове імперське «вербування мізків», а й про тонші механізми культурної самоконцентрації в центрах світового значення, про власний вибір талановитих особистостей у пошуках ширшого простору для самореалізації, — особливо в добу, коли Україну перетворено остаточно на зневажену провінцію, а обов'язок служіння рідному народові ще не став дійовим стимулом для багатьох.

Малоросійство. Після приєднання України до Росії, а особливо після невдачі всіх спроб від'єднання, після остаточного зруйнування Запорізької Січі та остаточної ліквідації Гетьманщини, у ситуації безвиході сформувалася особлива ідентичність — малоросійство. Хоча первісно поняття «Мала Русь» відбивало серцевинний характер київської метрополії щодо пізніших утворень, однак поступово воно набуло прямо протилежного характеру: вторинності, підпорядкованості старій Русі, України, стало Московії, Російської імперії. Таким чином, малоросійство стало означати комплекс редукованого патріотизму, намагання зберегти деякі місцеві особливості ціною запоззятого вірнопідданства імперії. Імперія підтримувала малоросійство як запоруку провінціалізму, політичного й культурного, поступово вихолощуючи з нього рештки національних спогадів і сантиментів. І хоч у межах малоросійства деяким громадським і культурним діячам удавалося обстоювати окремі елементи національних цінностей, усе ж у загальному, історично малоросійство було ідеологічною, культурною і психологічною перешкодою на всіх етапах боротьби за державну незалежність, і, хоча свідоме українство намагалося подолати його, воно й сьогодні ще відчутно себе виявляє, особливо в культурному та психологічному аспектах.

Чорносотенство й українофобія. У міру піднесення нової хвилі українського руху (30-і–40-і роки XIX століття) в

суспільній думці Російської імперії, поряд із деяким інтересом до нього, формується й потужна ідеологія протидії йому. Найвиразніше системне оформлення вона дістала в публіцистиці М. Каткова (починаючи з 60-х років), але ще раніше виявлялася також і в деякого з «революційних демократів» (В. Белінський), слов'янофілів і лібералів. Вона дала ідеологічне забезпечення низці каральних заходів царизму, в тому числі й заборонам української мови й культури. Протягом усієї другої половини XIX ст. і початку XX ст. проти українства активно використовується політичне звинувачення в «мазепинстві» й «сепаратизмі». На початку XX ст. у Києві активну діяльність розгортає гурт «русских националистов», «истинно русских людей» із числа вірнопідданих (Москві) малоросів; формується відділок чорносотенного «Союза русского народа». Київські «русские» повели широким фронтом наступ на паростки українства, у київській же пресі викриваючи «мазепинців» і «сепаратистів», висміюючи українську мову, а в «наукових» працях «доводячи» штучність української мови, безперспективність української культури й необхідність утвердження «єдиного (або: триєдиного) русского народа», «єдиной (або: триєдиной) русской культуры». Дивним чином ці замшілі тексти київських «русских националистов» через століття витягують і, навіть не провітрівши, передрукують і використовують в українофобській пропаганді як московські слов'янолюбів, так і київські «інтернаціоналісти», — попри епігонський, історично анахронічний характер «інтелектуальної» аргументації сучасних adeptів «єдинства», «триєдинства» та інших форм заперечення політичної і культурної суверенності України, усіляких спроб розіграти карту «меншовартості».

Поразка і здобутки визвольних змагань 1917–1922 рр. Розглядаючи цю складну тему, не можна погодитися зі спрощеними поясненнями причин поразки національно-визвольних змагань (зовнішня більшовицька інтервенція, «соціалістичність» і пацифізм Центральної ради тощо). Слід ураховувати й набагато ширший комплекс чинників (недосформованість українського суспільства; зрусифікованість міст; переважання російського елементу в робітничому класі, яким зуміли оволодіти більшовики; слабкість української

інтелігенції та українських політичних партій; неефективність соціальної політики УНР; діяльність анархістських і більшовицьких сил у самій Україні; нарешті — надзвичайно несприятлива комбінація зовнішньополітичних обставин — усе це сприяло російськомільшовицькій агресії). По-друге, падіння УНР не можна вважати цілковитою поразкою українського руху, оскільки визвольні змагання окреслили історичну перспективу, дали могутній імпульс пробудженню національних сил і змусили більшовицьку владу змінити свою українську політику, визнати право українського народу на бодай формальну державність у вигляді союзної республіки, що почасти сприяло соціально-економічному розвитку України, давало деякі можливості для підтримки національного життя, культури й мови — за всіх утрат, зумовлених тоталітаризмом.

Еволюція «української» політики більшовизму. Українське відродження 20-х років (у підрадянській Україні), що знайшло вияв у культурі, мистецтві, літературі, але також в освітянському русі, кооперативному русі та ін., — результат взаємодії кількох чинників: трансформованої енергії національного руху поч. XX ст., яку більшовизм не зміг повністю погасити і яку мусив урахувувати; політики «українізації», до якої вдався більшовизм із метою опанувати українство зсередини, але яку українство почасти використало у своїх інтересах; впливу націонал-комуністів, у т.ч. колишніх боротівців, частина яких широко вірила в можливість будівництва робітничо-селянської Української держави і по-своєму використала прагнення московського більшовизму за допомогою гасел соціальної та національної справедливості завойовувати прихильність колоніальних народів для «світової революції». Пафос української підрадянської літератури й публіцистично-політичної думки 20-х років був сконцентрований на ідеї будівництва могутньої індустріальної, культурно самобутньої, у всіх відношеннях модерної соціалістичної України, і це була спроба національної самореалізації у формах, адекватних тодішній історичній реальності. Непрощеною профанацією є зведення цієї драми до колабораціонізму чи пристосуванства української інтелігенції.

Під кінець 20-х років піднесення національного життя і власної партійної бюрократії в «союзних республіках» сягав

такого рівня, що створює загрозу монопольній владі московського центру. Водночас остаточно вигасають надії на світову революцію, і основним завданням стає зміцнення більшовицької великодержави. За цих умов змінюється національна політика московського більшовизму: в її основу кладеться боротьба з «буржуазним націоналізмом» неросійських націй, їхньою інтелігенцією, їхніми культурами. Дозовані репресії проти національних елементів переростають у масовий терор. З допомогою широкомасштабних репресій і голодомору більшовизм підривав силу національного піднесення й утвердив своє панування. Терор здійснювався під потужним ідеологічним прикриттям і психологічною обробкою, що створювало атмосферу масової істерії, — а це було важливим елементом довготривалого спотворення духовності українського народу. Єзуїтська тактика в боротьбі з українською інтелігенцією, вмиле нацькування одних груп на інші створювали в суспільстві атмосферу тотальної підозрливості й недовіри, ставали базою формування нового типу напівінтелігента, позбавленого ідентичності й напрямів «підключеного» до струмів офіційної політики. Глибокий і деструктивний вплив на психіку та духовність народу мала добровільна або вимушена участь сотень тисяч, а може, й мільйонів українців у політичних кампаніях проти «ворогів народу» та в «розкуркуленні».

Після такої моторошної «стабілізації» з другої половини 30-х років «українська» політика більшовизму на перший план ставить будівництво індустріально-колгоспної України з використанням усіх не тільки матеріальних, але й інтелектуальних, духовних резервів українського народу, які тільки можна було адаптувати до прагматичних завдань — виконання «сталінських п'ятирічок», — з одночасним вихолощенням національного змісту суспільного життя, але збереженням видимості «національної форми» в межах ідеологічної однотайності. Однак вимушена «діалектичність» і «гнучкість» більшовицької національної політики, вимушене часткове врахування національної специфіки й дотримання деяких елементів «національної форми» давали можливість українській культурі кожен зигзаг політики, кожне послаблення утисків використовувати для збереження й розвитку творчих сил.

Більшовизм багато зробив для заміни «старої» інтелігенції «новою», збільшовиченою, але й вона не вся була надійно деукраїнізованою. І загалом інтелектуальний та культурний потенціал українського народу зростає, навіть зазнавши страшних втрат. Влада повинна була з цим рахуватися, особливо під час Другої світової війни, коли мусила зробити ряд політичних поступок, дозволивши на деякий час звертання до українського національного патріотизму в контексті протистояння фашистській окупації.

Уроки ідеологічних кампаній 40-х років. Під час Другої світової війни сталінське керівництво змушене було апелювати до національного патріотизму народів СРСР. Після перемоги у війні воно негайно ж заходилося придушувати ті тенденції, які тимчасово допустило. Водночас воно опинилося перед ще однією проблемою: населення СРСР сподівалося демократизації, такі настрої підсилювалися враженнями мільйонів радянських солдатів від перебування у країнах Європи з їхньою незрівнянно вищою якістю життя, і це створювало для режиму небезпеку, аналогічну тій, яку «прогавив» царизм на початку XIX ст. після перемоги над Наполеоном, — рух «декабристів». Але Сталін добре знав історію і діяв на випередження. Почалося «загвинчування гайок». У тактиці посилення чергового ідеологічного терору важливе місце — в Україні — посідало розпалювання міжнародної ворожечі під гаслами боротьби з «космополітизмом» і «українським буржуазним націоналізмом». До боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» активно залучали єврейських інтелігентів, а тоді на них нацьковували українців, і частина української інтелігенції піддавалася на ці провокації. Водночас до рівня політичних провокацій та політичної істерії було доведено компрометацію «бандерівщини», що створювало у значної частини «східняків» негативний стереотип «західняка»: дуже важливий компонент негласної стратегії розмивання української національної ідентичності, нейтралізації національної самосвідомості. Водночас масовано нав'язується уявлення про «пріоритет» російськості в усьому — історії, культурі, науці, мові; уявлення про цивілізаторську й керівну роль російського народу як «старшого брата».

Трагедія Західної України. Одним із найтяжчих ударів по життєтворчій силі української нації було жорстоке знищення

всіх структур українського громадянського суспільства в Західній Україні, які встигли сформуватися за часів Австро-Угорської імперії та Речі Посполитої попри всю антиукраїнську політику останньої, — а потім терор і депортація сотень тисяч мирних жителів.

Боротьба ОУН і УПА, незважаючи на її видиму приреченість, не була марною і мала далекосяжні наслідки, підтвердивши здатність українського народу до опору, тяглість державницького ідеалу. Але на противагу цьому боротьба режиму з повстанським рухом показала й «резерви» розбрату, коли одних українців нищили руками інших. Це урок, із якого ще не зроблено належних висновків на рівні національного самоусвідомлення.

«Відлига». Реформи Хрушова мали суперечливий характер: пом'якшення терору, реабілітація значної частини жертв репресій, деяка лібералізація режиму, але водночас нагнітки на інтелігенцію та посилення русифікації. Розрахунок частини національної інтелігенції на українські «симпатії» Хрушова виявився марним. Натомість довготривалою стала негативна дія русифікаторських заходів Хрушова (особливо в освітній галузі).

Від «шістдесятництва» до Народного руху. «Шістдесятництво» можна розуміти й у вузькому, власне, адекватному значенні: як рух «незгідних» і «дисидентів», але можна й у ширшому — як поступове розширення простору невдоволеної станом речей і відповідальної за майбутнє України думки — в усіх сферах життя. У цьому ширшому сенсі «шістдесятництво» не скінчилося з придушенням дисидентства внаслідок репресій 1965 і 1972 років. Воно тривало в інших формах у 70-і–80-і роки. На цей час механічно переноситься з політико-економічної сфери тавро «добі застою», тоді як насправді в літературі, мистецтві, а почасти й у філософській думці це були роки тихого, але впертого розмивання фундаменту догматичної ідеології, повільного відвоювання нового духовного простору.

Тому Народний рух України піднявся на досить підготовленому, хоч і не дуже масовому ґрунті. Обмеженість соціальної бази, однобічна зосередженість на національній проблематиці й недостатня увага до проблематики соціально-економічної, нестача професійних політичних і організа-торських кадрів, аматорство зумовили слабкі сторони

Народного руху, його суперечності, що згодом призвели до численних розколів.

Державна незалежність України: перемоги і поразки. І досі побутує уявлення про те, що незалежність дісталася Україні лише внаслідок щасливого збігу історичних обставин. Насправді вона — результат боротьби поколінь українського народу, а дійсно сприятливі обставини 1990–1991 років — то лише «пусковий механізм» нагромадженій енергії самоствердження. Водночас ці обставини зумовили суперечливий характер і виявили внутрішню слабкість Української держави, оскільки мирний характер національної революції не супроводжувався адекватним оновленням структур влади. Оскільки в незалежній Україні за широкою поверхових пострадянських перетворень відбувся перерозподіл національного багатства і власності безпосередньо на користь старої, радянсько-партійної, правлячої еліти та її висуванців, що пограбували народ, — сталося, як і в часи УНР, розузгодження соціальних і національних сподівань народу, яке обернулося драматичними наслідками для українського суспільства. Крім того, «одномоментний» розвал тоталітарної системи супроводжувався виходом на поверхню раніше маскованої й почасти стримуваної, нагромадженій за минулі десятиліття «негативної якості» суспільства й людини: корумпованості, здирництва, продажності, безвідповідальності, хабарництва, хамства, розперезаності та ін. як компенсації за рабський послух. Саме ця негативна якість, а не ідеалізм «дисидентів» чи скромна працьовитість трудового людю стала формувальним (деформувальним!) вектором суспільного розвитку в більшості пострадянських країн. Відповідно всі механізми перейняті західні рецепти побудови ринкових відносин тощо, не підкріплені надійною нормативною базою і не сперті на соціально-психологічну, моральну, професійну підготовленість суспільства, давали прямо протилежні бажаним результати. Демістифікація радянства, руйнування комуністичних міфів обернулися для масової свідомості втратою життєвих смислів, оскільки не були компенсовані тим культурним переживанням світу, яке сублімується у відчуття національного призначення. За цих умов поглиблювалася деструкція суспільної свідомості, зростав психологічний дискомфорт людності.

Поряд із відзначенням вище стереотипним уявленням про нібито випадковий характер здобуття Україною незалежності існує й таке ж стереотипне твердження про те, що разом із незалежністю вона дістала найкращі серед усіх пострадянських країн стартові можливості розвитку, але не зуміла з них скористатися. Що не зуміла використати те, що мала, — це так, але що мала дуже багато — не зовсім так. Україна не мала нафти й газу — головних енергоносіїв, без яких не функціонує сучасна економіка. Україна втратила свою частку спільного радянського золотого й алмазного фонду, свою частку радянських зарубіжних активів, внески своїх громадян у радянських банках. З радянських часів вона успадкувала могутню індустрію, але технологічно застарілу і структурно асиметричну, з переважанням енергозатратних виробництв і гігантів військово-промислового комплексу, які повисли важкими гириями на національній економіці. Українська наука мала неабиякий потенціал, але все-таки найпріоритетніші напрямки було сконцентровано здебільше в Москві, нарешті, там само було зосереджено і кращі управлінські кадри, не в останню чергу з числа українців.

Усе це обтяжувало ті соціально-економічні проблеми, які були спільними для більшості пострадянських країн. Але серед цих об'єктивних обставин є одна, сказати б, суб'єктивна — глибоко специфічна саме для нас. Це — глибока деукраїнізованість, знекоріненість — емоційна, культурна, світоглядна — більшої частини керівного політико-адміністративного, економічного, виробничого корпусу, що прямо впливає на його здатність розуміти проблеми України і знаходити їм адекватну відповідь. Наші соціально-етичні недуги є зворотним боком драматичної недостатності національної консолідованості суспільства, його культурної незідентифікованості.

Однак суспільний механізм має великі резерви само-оздоровлення, і сьогодні ми можемо бачити перші ознаки одужання. Українська держава існує, і конструктивні політичні й культурні сили мають можливість добиватися позитивних змін у всіх сферах життя суспільства. Питання в тому, як вони використовують чи не використовують ці можливості.

Дуже важлива історична обставина: Українська держава утверджується за умов, принципово відмінних від тих, за яких

відбувалося становлення більшості «старих» національних держав Європи. В минулі епохи національні держави утверджувалися залізом і кров'ю, шляхом придушення й нищення інших етнічних груп та опозицій, і лише потім протягом століть йшли до сучасної демократії. Українська ж держава утверджується за докорінно інакших історичних умов, виключно демократичними засобами. Це важчий, але й «чистіший», благородніший шлях, що не залишає за собою тих злочинів, яких повно в історії сучасних «розвинених демократій», хоча вони й воліють не згадувати про них. Ще одна важлива обставина: Україна будеється за умов раніше не знаного рівня світової відкритості, інтеграційних процесів і, відповідно, усіляких зовнішніх впливів і втручань, нерідко гостро деструктивних щодо процесів державотворення. Це також незрівнянно ускладнює завдання молодій державі, але водночас стимулює мобілізацію творчих сил і відкриває можливості створення суспільства високих демократичних стандартів.

Усе це слід урахувати, коли говоримо про пошуки Україною своєї нової ідентичності в сучасному світі.

Самоназва як символ ідентичності. Етнонім «українці» є сьогодні загальноновизнаним. І хоч міра його значеннєвої та емоційної наповненості для різних суб'єктів неоднакова, усе ж він став найочевиднішою скріпою колективного самосвідомлення більшості населення України. Стосовно зовнішнього світу українцями називає себе й частина етнічно неукраїнської людності, вкоріненої в Україні, хоч у внутрішньоукраїнському вжитку надається перевага власним самоназвам. Тобто є тенденція до набуття маркером «українець» також і значення політичного громадянства, хоча ця тенденція поки що слабо виражена.

Натомість назва території та держави «Україна» є незаперечним символом ідентичності для абсолютної більшості її населення, незалежно від національності. Більше того, є немало випадків, коли окремі росіяни, татари, вірмени тощо в різних ситуаціях виявляють своє патріотичне почуття до України палкіше і дійовіше, ніж пересічний українець. І хоча такі явища виняткові, але вони свідчать про інтегративний потенціал образу України.

Прапор, гімн, герб. Упровадження — як державних — прапора (жовтоблакитного), гімну («Ше не вмерла України і слава, і воля...») й герба («тризуба») наразилося на чималий ідеологічний та психологічний опротив, зумовлений тим, що в царській Росії та в СРСР їх було гостро компрометовано як ворожо-націоналістичні, і це наклало свій відбиток на свідомість значної частини населення. Дехто із супротивників української державності навіть пророкував політичний розкол нації, оскільки священне для одних було чужим для інших. Однак розколу не сталося. Нині ці символи стали загальноновизнаними, хоч, може, і не в усіх громадян України вони викликають таке святоблिवе ставлення, як, скажімо, державні символи США чи Франції у громадян цих країн. Дискусії, які тривають навколо тексту гімну та деталей великого Державного герба, мають здебільше маргінальний естетично-смаковий характер.

На цьому прикладі можна бачити, що в утвердженні ідентитетів неабияке значення може мати тверда державна воля: якщо вона раціонально мотивована і враховує тенденції історичного розвитку, то рано чи пізно знайде визнання й підтримку всього суспільства.

Територіальний аспект ідентичності. Зазвичай ми говоримо про драматичні наслідки для України багатостолітньої розірваності її земель, зокрема включеності їх до складу Російської та Австро-Угорської імперій, міжвоєнної Польщі. Наслідки ці справді були дуже тяжкими, особливо у сфері політичної культури, духовної культури, мови, про що говоритимемо далі.

Однак не можна ігнорувати й чинника протилежної дії. А саме: всупереч цьому завжди існувало тьмяніше або виразніше відчуття єдності величезної етнічної території, «від Сяну до Дону», якщо вжити популярну поетичну формулу. На всій цій території українці в побуті говорили однією мовою, хоч і діалектно варіюваною, дотримувалися однакових звичаїв, співали тих самих або схожих веснянок, гаївок, колядок, пісень. У найдавніших піснях центральним символом був Дунай, у пізніших також і Дон. Згодом актуальнішим ідентитетом стає Дніпро-Славути. До речі, саме в українському фольклорі, а не в російському або якомусь іншому, важливе

місце посідає Крим, що відбивало тісні господарські, етнічні, культурні, політичні стосунки українців із кримськими татарами. На це — як і на елементарну географічну карту — чомусь не звертають уваги в безглуздих суперечках про те, до кого Крим ближчий — до України чи до Росії.

Усю українську етнічну територію пронизували культурні або й національно-політичні струми різної — у різні часи та в різних регіонах — напруги. Причому генераторами цієї напруги ставали то Львів і Галичина та Волинь, то Київ і Наддніпрянщина, то Запорізька Січ, то Полтава, Харків і Слобожанщина. Так, національно-культурне відродження XV–XVI століть ознаменоване створенням ремісничих національно-релігійних братств спершу у Львові (1453 р.), Луцьку, Острозі та інших містах на заході України, а потім і в Києві. Згодом роль найбільшого культурного центру утвердив за собою Київ із його славетною Києво-Могилянською академією. Вогнищами національно-культурного відродження й романтичного руху початку XIX ст. стали Полтава і Харків. Розвиток нової української літератури на Лівобережжі й Наддніпрянщині дав потужний стимул аналогічним процесам у Галичині та Буковині.

Відчуття культурної єдності доповнювалося відчуттям політичної єдності, яке мало свої піки. Одним із них був визвольний похід козацтва під проводом Богдана Хмельницького на Західну Україну; гетьман та його оточення чітко усвідомлювали український етнічний простір і намагалися політично організувати його. У наступні століття доцентрове взаємотягання різних частин України не вгасало попри всі зусилля ворожих одне одному й України окупаційних режимів.

Можна навести і приклади політичних та культурних зв'язків, часто конспіративних; можна послатися й на закоріненість у свідомості західних українців поняття «велика Україна», тобто матріна, Наддніпрянська Україна, — поняття, огорненого зворушливим емоційним і політичним серпанком, — або й на поширене серед українофілів Наддніпрянщини уявлення про Галичину як «український П'ємонт». У національній революції 1918–1920 років Західна і Східна України прагнули до об'єднання, а коли в Східній Україні утвердився більшовицький режим, ідея національної держави підтримувалася й

актуалізувалася в різномасних політичних колах Західної України. Чинник Західної України, національної боротьби українців цього регіону був настільки важливим і в загальноукраїнських, і в міжнародних вимірах, що більшовики доклали величезних зусиль для його нейтралізації: спершу політикою «кнута і пряника», тобто ідеологічного тиску й культурних приманок (у межах т. зв. «українізації»), а потім терором, який набув страшливих масштабів після вересня 1939 року. Водночас населення всієї України в післявоєнний період фактично стало жертвою пропагандистсько-ідеологічного терору проти т. зв. «бандерівщини», що мав компрометувати «західняків» в очах решти українців.

Звичайно, в Україні простежуються великі регіональні відмінності за різними критеріями, але більшість із цих відмінностей не становлять загрози для ідентичності, а, навпаки, є своєрідним резервом її збагачення.

Що ж до самої територіальної ідентичності України в її нинішніх міжнародно визнаних кордонах, то є підстави стверджувати, що вона органічно сприйнята абсолютною більшістю громадян України всіх національностей. Цікаво, що кожна нова претензія деяких російських політиків на Крим викликає хвилю обурення й серед багатьох росіян — громадян України.

Історичний аспект ідентичності. Тут я маю на увазі не історію формування сучасної ідентичності — про це я трохи говорив спочатку, — а присутність національної історії в самоідентифікації сучасного українця і громадянина України взагалі.

Тут насамперед треба назвати кілька центрів ідентичності, які організовують увесь її простір. Найпотужніші з них — Чорнобильська катастрофа (негативний) і проголошення незалежності України (позитивний). Є підстави вважати, що ці дві історичні події створили поле глибоких переживань, які об'єднали всіх громадян України. В одному ряду з цими подіями стоїть голодомор 1932–33 років, винищення українського селянства, — хоча треба сказати, що гострота переживань цієї трагедії в нових поколіннях дещо втрачена, а пізніші мігранти-інонаціонали психологічно відістанціоновані від неї. Напередодні 70-ї річниці голодомору доводиться гово-

рити про певну втрату пам'яті; за радянських часів це була заборонена тема, але й нинішня влада в Україні лише принагідно й формально згадує про мільйони мучеників; уся ганебність цього напівзабуття особливо виразно виступає на тлі масштабів і емоційної та політичної енергії вшанування світовим єврейством жертв геноциду євреїв у Другій світовій війні.

Одним із історичних знаків української ідентичності є Запорізька Січ; набагато меншою мірою, тільки для культурно елітарної верстви, — Києво-Могилянська академія.

Протягом багатьох десятиліть радянська влада, фальсифікуючи українську історію, одні з її віх замовчувала, а інші інтерпретувала таким чином, щоб витравлювати самосвідомість українців і вщеплювати уявлення про неможливість існування України поза Росією. Центральним пунктом української історії проголошувалося Переяславську раду 1654 року і так зване «возз'єднання» України з Росією. Так само українці мусили вшановувати пам'ять про свою поразку від полчищ Петра I під Полтавою 1709 року. Водночас не слід згадувати ні про похід козаків гетьмана П.Сагайдачного разом із польським військом на Москву 1618 року, ні про розгром московського війська гетьманом І.Виговським під Конотопом 1659 року. Нині такий вибірковий підхід до історичних фактів долається. Але виникає питання у зв'язку з наміром української влади разом із Росією відсвяткувати в 2004-му році 350-ліття Переяславської угоди: чи не буде вона знову потрактована в дусі колишньої фальсифікації її сутності?

З історичних діячів центральне місце у свідомості українців посідав гетьман Богдан Хмельницький, хоча в оцінці його цілковитої згоди немає. За роки незалежності на це місце стає Михайло Грушевський — і як голова Центральної ради УНР, і як великий учений-історик. Однозначно прихильнішим стає ставлення до Симона Петлюри, тоді як Степан Бандера залишається постаттю, яку більшість українців, а особливо неукраїнців, оцінюють неоднозначно.

З часів перебудови і «гласності» значно посилювся інтерес української громадськості до історії своєї країни й відчутно збагатився фонд наукової літератури та популярних публікацій. Однак чимала частина населення все ще залишається байдужою до історичних знань, і влада стереотипів та

імперських і радянських міфів звучується дуже поволі — особливо серед старших поколінь. Через це історичні категорії масового українського самосвідомлення не можна вважати адекватними реальній українській історії.

Політичні аспекти ідентичності. Саме на цьому густо засіяному полі антиукраїнські жнивари сподівалися зібрати найбільший урожай. Однак і на парламентських виборах 1998 року, й особливо на виборах 2002 року партії, які виступали проти незалежності України, зазнали нищівної поразки. А ті, що маніфестували «слов'янську», або російську, ідею, не набрали й одного відсотка голосів. Це, правда, не заважає їм, маючи у своїх руках фінансовані з неясних джерел засоби масової інформації, і далі нагнітати свою демагогію. Як не заважає волевиявлення виборців багатьом українським політикам і далі догідливо озиратися на Москву. Проте в цілому українське суспільство твердо визначилося щодо державної незалежності, і вона стала стабільним знаком політичної ідентичності України. Дедалі більше визнання як політичний ідентитет України дістає в нашому суспільстві і її європейський вибір, інтеграція в європейські структури, але на основі збереження власного обличчя й обстоювання власних інтересів. Що ж до вступу України до НАТО, то тут ще будуть і політичні, і психологічні проблеми, буде й залежність від позицій Росії.

Слід сказати і про те, що політично активна частина української громадськості досить болючо реагує на силовий тиск іззовні — як з боку Росії, так і з боку США.

У цілому можна вважати, що політичної дезінтеграції України по лінії «Схід — Захід» не відбулося і загроза такої дезінтеграції неухильно зменшується. Ідея ж «галицького сепаратизму», «галицької автономії» — це просто забава кількох оригіналів-аматорів. Її можна зрозуміти лише як неадекватну реакцію на інерцію мовного зрощення, на експансію російського маскульту. А це останнє — справді дуже серйозна проблема і найбільша загроза українській ідентичності.

Культурний аспект ідентичності. Більшість європейських націй пройшла шлях утвердження своєї ідентичності принаймні у XVIII або в XIX століттях і нині може обмежитися внесенням певних змін у категорії своєї ідентичності. Україні ж

доводиться творити нову ідентичність, хоч і не на голому місці, але за набагато складніших умов, за часів світового інтеграційного форсажу, у безмежному просторі глобальних викликів та імперативів. Компасом на цьому шляху має бути національне саморозуміння, яке забезпечується тільки культурним самоусвідомленням. У такий спосіб національна культура нагадує про себе як про базову умову національного самоздійснення взагалі.

І ось саме на цьому «поверсі» ідентичності ситуація набагато складніша і тривожніша, ніж на тих, про які йшлося раніше.

Деякі проблеми і перспективи української культури. У XXI століття людство входить не лише з великою продукційною потугою та великими амбіціями науково-технологічного порядку, але й під знаком грізних глобальних проблем, пов'язаних із характером цивілізаційного процесу, ламанням традиційних стереотипів поведінки, банкрутством багатьох світоглядів і багатьох гуманістичних ілюзій, величезними масштабами ротації людських мас, ідей, культурних і антикультурних цінностей; зі страхітливими технологічними проривами в сліпі кути людського розвитку, з ціннісним нігілізмом, що набирає значення симптому соціальної патології.

Ці планетарного масштабу виклики історії, на які сукупна свідомість людства шукає і, певно, знаходитиме якісь відповіді, постають і перед Україною. Але Україні доводиться мати справу не лише зі спільними для всього людства проблемами XX і XXI століть, але й із проблемами, що перейшли з XVII, XVIII і XIX століть. Проблемне поле української нації має розлегліший і складніший рельєф, ніж у більшості модерних націй.

Серед проблем, які перейшли до нас із минулих століть, знаменуючи нашу історичну обтяженість і запізненість, — проблема національної ідентичності. Компасом на цьому шляху має бути національне саморозуміння, адекватності якого ми не маємо через неповноту культурного самоусвідомлення.

Стан і розвиток культури завжди перебуває у прямому і зворотному зв'язку з загальним духовним тонусом суспільства. Якщо в суспільстві правда, справедливість, елементарні етичні норми не є вищими цінностями, невідчуждими раціональним ревізіям та інтелектуальним маніпуляціям, — то таке суспіль-

ство перебуває в глибокій духовній кризі, негативна еманация якої пронизує всю сферу культури.

Воістину трагічним є те, що українська культура й мова мають утверджуватися за обставин глибокої моральної деградації суспільства. Механізми суспільної підтримки їх не сформовані; натомість серед значної частини людності панують байдужість або неприйняття, що нерідко переходять в агресивну ворожість і зарозумілий цинізм.

Значна частина засобів масової інформації працює на пониження морального рівня і примітивізацію запитів та смаків людності. І безсоромно паразитує на національній неформованості, на глибокій зрусіфікованості суспільства, нагнітаючи шалену кампанію компрометації української культури й українства взагалі.

Однак адекватна оцінка нинішнього стану української культури й тенденцій зміни цього стану не може зводитися до фіксації отих майже апокаліптичних обставин.

Культурна життєздатність української нації неодноразово отримувала підтвердження в історії і за найтяжчих часів. Не втрачена вона й нині. Можна назвати ряд чинників, що її засвідчують. Політична і творча свобода, наявна сьогодні принаймні тією мірою, якої раніше ніколи не було, зумовила інтенсивність художньої творчості. Картина літературного, образотворчого, музичного, театального життя сьогодні розмаїтіша й цікавіша, ніж будь-коли, за винятком хіба що 20-х років; уявлення протилежного характеру випливають з елементарної необізнаності. Широкими, як ніколи, є міжнародні контакти української культури, а це означає, що вона цікава для світу і златна відгукуватися на світові імпульси, які спонукають до виходу на нові творчі горизонти. У нас іше зберігається ефективна система мистецького навчання, з надр якої виходить достатньо талановитої творчої молоді, якій тільки треба забезпечити можливість працювати в рідній культурі. Ми є однією з небагатьох країн Європи, де народна мистецька культура є не предметом спогадів чи музейного догляду, а реальністю життя мільйонів людей, — а це і величезний резерв для професійної творчості, і неабияка величина в загальному культурному потенціалі нації, яка постійно народжує нові й нові таланти. Нарешті, в Україні є незрима спільнота людей,

жертвно відданих національній культурі, для яких доля національної культури тотожна їхній власній творчій і життєвій долі, і вони підтверджують це своєю працею.

Але беззаперечно надійною альтернативою нинішньому нігілістичному тискові на українську культуру може бути лише той стан суспільства, коли воно ідентифікує себе з нею, коли усвідомить її як узагальнене вираження творчих зусиль українського народу, його осягів у світорозумінні, релігії, моралі, художньому мисленні, науці й філософії. І водночас — як спосіб самореалізації української людини з усіма особливостями її психіки, темпераменту, творчої уяви — її спосіб бути українцем і бути індивідуальністю в сучасному світі.

Самостійне історичне буття українського народу має бути забезпечене культурно, інакше залишиться ущербним. Ідеться насамперед про конкурентоспроможність української культури, її здатність задавати тон інтелектуальному й духовному життю свого суспільства, адаптувати для нього культурну реальність світу.

Серед багатьох передумов досягнення такого стану можна назвати: освоєння суспільством своєї культурної спадщини; подолання культурних стереотипів і заохочення новаторських тенденцій; активну культурну політику держави на основі наукової концепції національної культури; інтенсивну розбудову інфраструктури культури; охоплення всієї сфери української культури сучасними інформаційними й комунікаційними системами; законодавче стимулювання приватних ініціатив і внесків в українську культуру; активний вихід у світове культурне життя, відкритість до нього за умов адекватного функціонування «імунної системи» власної культури; нарешті — роботу в режимі глибокої і мобілізуючої національної та культурної самокритики.

За нинішніх умов глобалізації та загроз нівеляції навіть могутні культури вдаються до різних форм самозахисту. Тим більше Україні потрібна продумана система заохочення й підтримки української національної продукції в усіх сферах культури, розумний протекціонізм, який не порушував би інтересів людей інших національностей. Таке ж заохочення мають діставати й культури малих національних груп, що живуть на території України: греків, болгар, молдаван, вірмен, угорців та ін., кримсько-татарського народу.

Водночас ми не можемо ігнорувати варіант подвійної, або динамічної, гнучкої культурної самоідентифікації. Вона має чималу історичну традицію і властива частині висококваліфікованої наукової та мистецької інтелігенції, яка робила і робить значний внесок в інтелектуальний і культурний потенціал України. Звичайно, можна говорити про різної міри асиметрії в цій подвійній самоідентифікації, але в динаміці історичного розвитку вони можуть піддаватися й самокоригуванню. Йдеться не про те, щоб зужувалася сфера їхньої контактності з російською культурою, а щоб розширювалася ділянка взаємодії з українською. І дуже важливо, щоб цьому не перешкоджали тенденції до «етнічної чистоти» культури. Хоч їх і можна зрозуміти як форму самозахисту ослабленого національного організму, але насправді такі «ліки» можуть тільки ще більше його знесилити. Треба пам'ятати істину політичної соціології: якщо той або інший агент не має голосу в системі, він прагне виходу з неї або її руйнації. А хіба ми можемо виключати з української культури тексти, писані російською мовою людьми, які проте відчували себе приналежними до українського народу і свою працю співвідносили з цією приналежністю?

Як і раніше, культура через Слово найменує Світ, виносить із небуття й німоти, тобто творить Світ у національному Логосі. І ця твірна місія буде за нею завжди.

Отож багато чого залежатиме ще й від того, чи стане Українське Слово даром Божим, духовною Батьківщиною для інонаціоналів, як стало Російське Слово даром Божим, духовною Батьківщиною для Бориса Пастернака, Осипа Мандельштама, Анни Ахматової... Звичайно, і ми можемо назвати деякі імена — від Марка Вовчка до Юрія Клена, від Леоніда Первомайського до Мойсея Фішбеяна. Але — хто далі? Хто в ХХІ століття?

Вибір особистості, рівнодіюча виборів особистостей визначить майбуття нашої культури.

Ми стоїмо перед необхідністю осмислення української культури в усій повноті й різномірності її компонентів — від феноменів буденної свідомості до вищих феноменів духу; в усій здебільше непрямій і прихованій, але неунікненній взаємодії цих компонентів; від оптимізації їхньої взаємодії залежатиме

потенціал української культури, а отже — і наше національне майбуття.

Найплідніший шлях до утвердження національної самобутності, можливо, пролягає через універсалізацію власного досвіду, через таку інтерпретацію національного буття, яка зробила б його зрозумілим і важливим для людей усього світу.

Не маргінальна культура, а універсальна — таким має бути наше гасло. Але універсальність — не в абстракції, а в конкретному: в широкому діапазоні національно самобутніх форм вираження, що збагачують багатоманітність людства.

Сучасна мовна ситуація в Україні. Названа тема не нова — вже хтось з яких часів. І може склестися враження, що це суто наш, український, безнадійний привілей у добу високих технологій, клонування і гендерних студій.

Але насправді це не так. Уся історія людства сповнена конфліктів і трагедій на мовному ґрунті; вона фіксує безліч і героїчних, і безглузвих, і героїчно-безглуздих вчинків та форм поведінки як окремих людей, так і більших або менших суспільних груп. І в сучасному світі вогнища різноманітного мовного напруження можна бачити на просторі всіх континентів, за винятком хіба Антарктиди.

Рационалістична свідомість схильна зводити пояснення цього феномена до живучості архаїчної психіки, колективного егоїзму, душевної нерозвиненості та інших виявів гуманістичної недостатності. Ілюзорне і небезпечне пояснення! Воно випливає з абсолютизації комунікативної функції мови — як засобу спілкування між людьми. Насправді ж мова — явище незмірно глибше й важливіше, вона не зводиться до жодної з багатьох своїх функцій. У мові концентрується сама сутність людського буття людини, історичного буття народу. Це переконливо довели філософія, психологія, соціолінгвістика XIX й особливо XX століття. Звідси фундаментальна цінність мови як основи самоідентифікації людини і народу. Звідси ж і її провокативна роль у конфліктах самоствердження на особистісному рівні та на рівні національних спільнот.

Певна річ, людська думка завжди шукала виходу з лабіринту мовних колізій. Пропонувалися й паліативи, і радикальні рецепти. До останніх належать насамперед різні проєкти досягнення мовної єдності людства. Попри принципову

можливість використання штучної або природної міжнародної мови у спеціальній вузькоінформативній функції — в ширшому, буттєвому розумінні всі ці проєкти виявлялися утопіями, а спроби їх примусової реалізації нерідко призводили до непоправних духовних втрат і ставали концентрованим вираженням національного гніту.

Нині гуманістична свідомість людства шукає інших підходів до цієї світової проблеми. В основу пошуків має бути покладений принцип, прийнятний для всіх. Він є. Це — принцип абсолютної самоцінності кожної мови і кожної культури відповідно до абсолютної самоцінності кожної людини і кожного народу. Але від загального принципу, навіть прийнятного для всіх, шлях до конкретних розв'язань конкретних проблем тяжкий, плутаний і часом нездоланний.

Об'єктивну складність питання, як і суб'єктивні його ускладнення, можемо бачити на прикладі України.

Почнемо з очевидного. Очевидним у нашій українській ситуації є те, що українська мова може повноцінно розвиватися лише в Україні, тоді як російська основну свою «базу» має не в Україні, а в Росії, як угорська — в Угорщині, польська — в Польщі і т.д. Очевидним є і те, що в Україні українська мова — мова т. зв. «титильної», корінної і найчисельнішої нації — не є повноприсутньою в суспільному житті. Вона витіснена на периферію засобів масової інформації, наукового життя, зрештою, і міського побуту — за винятком міст Західної України. «Працездатність» української мови паралізується, а таким чином гальмується і її внутрішній розвиток, звужується простір спілкування нації. Відповідно панівні висоти посідає — або, щоб уникнути асоціацій, пов'язаних зі словом «панівний», — переважно в багатьох сферах життя є російська мова, російська культура, звичайно, не в їхній натуральності, а у специфічній редукованості запозичення.

Постає кілька запитань: чи це нормально; чи це справедливо; як це пояснюється; як може розвиватися ситуація далі?

Тут існує суто прагматичний підхід — прагматичний із погляду інтересів комфортно влаштованих груп: оскільки маємо справу з певною реальністю, треба її санкціонувати і з неї виходити. Однак цей видимо простий і зрозумілий підхід насправді є принципово конфронтаційним і принципово безперспектив-

ним: адже не всяка реальність є розумною й морально легітимною, а з цією реальністю багато українців — власне, всі українці, які зберегли свою національну й мовну ідентичність, ніколи не погодяться. Не кажу вже про те, що ця реальність суперечить самій ідеї української держави. Адже знищення мовно-культурної ідентичності — це знищення нації.

Є прямо протилежний підхід, зумовлений гостро дискорфорнтним самопочуттям інших суспільних груп: використовуючи всю потугу держави (насправді малопотужної!), рішуче змінити реальну ситуацію в бік забезпечення українській мові належного й домінуючого місця в усіх сферах суспільного життя.

За всієї виправданості й невідкличності цієї мети засоби, що випливають із такого романтично-волютаристського підходу, здаються, по-перше, малопродуктивними — з огляду на принципову обмеженість адміністративних можливостей нетоталітарної держави; по-друге, морально і психологічно небездоганними; по-третє, також здатними провокувати конфронтаційність з огляду на непоступливість частини т.зв. «російськомовного» населення, підігріту відповідною пропагандою всередині України і ззовні.

Але є й третій підхід, елементи якого й були, і будуть предметом багатьох обговорень та дискусій.

Мовне питання не можна розглядати ізольовано від усієї політичної, соціально-економічної та культурної ситуації. Нині втрачено ту ініціативу в мовній політиці, яка починала народжуватися в час здобуття незалежності. Причини — і в об'єктивних обставинах (кризовий стан суспільства, зниження престижу українськості внаслідок соціальних розчарувань), і в суб'єктивних (незацікавленість державних структур, «втома» громадських інституцій, пряма політична протидія з боку певних груп). Закон про мови не виконується, програми підтримки української мови (як і культури) не здійснюються — як через відсутність належного фінансового, технічного, організаційного забезпечення, так і через брак або невиявленість державної волі. У багатьох сферах ми відкинули назад навіть порівняно з кінцем 80-х років.

У нинішній складній ситуації державна мовна політика має поєднувати цілеспрямованість і рішучість із розсудливістю, тактовністю й навіть обережністю в засобах.

Цей підхід полягає в поступовому створенні об'єктивних обставин, які робитимуть українську мову потрібною і престижною для всіх, а українську культуру — привабливою й конкурентоспроможною на всіх рівнях. Зробити це непросто з огляду на глибину зрусифікованості українського суспільства та могутню дію стихії дальшої русифікації. Тут науковці — політологи, культурологи, соціологи, соціолінгвісти — повинні запропонувати систему дій, вигрунтовану на аналізі реальності й передбаченні перспектив.

Усяке явище осягається в його генезі й динаміці. Нинішнє становище української мови й культури зумовлене тяжкою історичною спадщиною — століттями бездержавності, коли різні імперські режими послідовно проводили політику обмежень, переслідувань, заборон української мови, культури, а то й будь-яких форм українського національного життя.

В історичних архівах зафіксовані десятки — багато десятків! — офіційних актів, що декретували таку політику, і тисячі — тисячі! — фактів терору проти українських культурних організацій та носіїв української мови. Усе це було складовою частиною системної асиміляції українського народу.

Але парадокс: сьогодні, в незалежній Україні, дедалі частіше й наголосніше лунають голоси — окремих політичних діячів, специфічних громадських організацій, органів преси і навіть людей із науковими ступенями — про те, що ніяких переслідувань чи обмежень українська мова ніколи не знавала. В одних випадках це невігластво, у других — цинізм, у третіх — свідомо політична пропаганда, мета якої — вшепити суспільству думку про нормальність «реальності», зняти її історичну, соціокультурну й моральну оцінку. Тому, на мій погляд, важливого значення набувають дослідження «історії хвороби», публікація відповідних документів, широке інформування громадськості про дію механізмів витіснення української мови та культури, — а це сприятиме формуванню захисних реакцій.

Адже хвороба зайшла так далеко, що відбувається її поглиблене самовідтворення. На ній спекулює наш так званий «ринок»: книговидавці, видавці газет, шоумени тощо в гонитві за негайним прибутком орієнтуються тільки на російськомовну продукцію. До того ж в Україні могутнім потоком ідуть книги

й газети з Росії. Унаслідок цього навіть у Києві, не кажучи про інші міста й периферію, російське друковане слово (як і ефірне) майже повністю заглушило українське. Естрадні зірки з Росії, часто сумнівної величини, заповнили сцени наших міст. Усе це не стихійний процес, а здійснення продуманої політики культурної експансії, якої в Росії вже ніхто не приховує.

За цих умов абсолютно необхідно стає рішуча й широка державна підтримка української культури та українського слова (книги, газети, радіо, телебачення), української освіти — за допомогою ринкових і законодавчих механізмів. Зрештою, таку систему заходів розроблено й запропоновано, але державі не вистачає волі прийняти її і здійснювати. Роками не ухвалюються законопроекти, покидані створити умови для відновлення й розвитку українського книгодрукування, зняти податковий зашморг з української книги, навести лад у ліцензуванні й оподаткуванні іноземної естрадної навали, яка сьогодні спустошує і фінансові джерела української культури; заблоковано системні заходи, які пропонує Рада з мовної політики при Президентові України.

Однією з причин стагнації й навіть регресу є те, що кожен, навіть найобережніший крок щодо розширення сфери функціонування української мови викликає протести з боку відомих внутрішніх і зовнішніх політичних сил, звинувачення в придушенні російської мови й культури, у порушенні прав людини, — причому до прав людини зараховують усе, крім права українця на українську книжку, українську газету, освіту рідною мовою, зрештою — права на майбутнє своєї мови, своєї культури, своєї держави.

Мовно-культурна сфера сьогодні перенасичена політичними й ідеологічними спекуляціями, довільні журналістські версії, міфи та міфоподібні утворення витіснили наукову інтерпретацію явищ і коректність поняття. На всі лади оперуємо поняттям «російськомовне населення», але де наукові дослідження, у яких було б розкрито зміст цього поняття під кутами зору статистичним, культурологічним, соціолінгвістичним, соціопсихологічним, мотиваційним — тобто показано його масштаби, регіональну локалізацію, якісне наповнення, діапазон виявів і градації, ситуаційну зумовленість, вплив на якість культурного

життя суспільства і на перспективи української культури й українства взагалі. А тим часом у засобах масової інформації дедалі напористіше виступають самозвані речники т.зв. «російськомовного населення» як нібито монолітної ново-національної групи, що одностайно відторгається від української мови й тільки і мріє про приєднання до Росії, звичайно ж, у формі «слов'янського союзу». Більше того, дедалі організованіше лунають голоси про страждання «російськомовного населення», якому, виявляється, в Україні забороняють користуватися російською мовою. «...Тепер нам забороняють вживати рідні мови навіть у повсякденні. Такого вже давно немає ніде у світі. Окрім «європейської» країни України», — читаю днями в одній газеті, більша частина тиражу якої, до речі, виходить російською мовою. Не називаю газети й авторки, бо це типова для певного кола заява. Але хотілося б побачити бодай одну людину, якій в Україні забороняють говорити по-російському — чи то в повсякденні, чи то «на свята».

Зразком політичної тенденційності може бути недавня заява Міністерства закордонних справ Росії про нібито утиски в Україні російської мови, яку Міністерство, услід за деякими російськими газетами, називає рідною мовою більш як половини українців. Крім фантазії авторів, тут «спрацювало» й елементарне змішування зовсім різних понять — «рідна мова» і «мова повсякденного вжитку». Мільйони українців під тиском обставин справді користуються в суспільному, а часто й приватному побуті російською, але рідною вважають українську і не мають наміру від неї відмовлятися. Навіть багато хто з тих, що нею не володіють, жалкують про це і хотіли б, щоб їхні діти не знали такої кривди. Це проблема, яку ще мають дослідити соціолінгвістика, лінгвопсихологія і педагогіка, — як і те явище, яке можна назвати вимушеною російськомовністю: коли люди, які добре володіють українською мовою і хотіли б нею користуватися, через різні зовнішні обставини не можуть цього зробити.

Аналізу потребує й поняття двомовності, яке у нас парадоксальним чином узяли на озброєння принципи одномовники — ті, хто не знає і не хоче знати української мови, тоді як ті, кого вони називають націоналістами, власне і є двомовними, бо володіють і користуються обома мовами.

Хочете двомовності — будь ласка: опануйте й українську мову, а не розколюйте суспільство за мовною ознакою. Коли ж говорити про двомовність у ширшому аспекті, то треба бачити принципову різницю між іманентним культурним білінгвізмом та ідеологічно запрограмованою двомовністю радянського типу, якій призначалася роль перехідного етапу до тріумфальної одномовності. Це питання в нас недостатньо досліджене, як і низка не менш важливих: вплив руйнації національної мови на духовно-психологічні та соціальні параметри суспільства; функціонування та розвиток мови в параметрах елітарного мислення та масового вжитку; функціонування мови як кардіограма історичного буття нації; можливості й форми впливу національно-культурної політики держави на мовну практику різних верств суспільства; зрештою, міра впливу державного статусу української мови на мовну дійсність.

Що ж до вимог надати російській мові статус другої державної, то варто б спочатку прогнозувати наслідки. На мій погляд, позиції російської мови це мало змінить, оскільки не зайнятого нею простору майже не лишилося, зате на другий день зникнуть українські декорації нашої держави — вивіски, реклама, офіційні документи українською мовою. Воно-то картина стане «прозорішою», але жаль розлучатися з ілюзією, що живемо в українській державі. На мій погляд, про державний статус російської мови в Україні варто буде говорити тоді, коли українська досягне фактичної, а не формальної рівності з нею — в Україні-таки.

У зв'язку з цим постає питання про плутанину, а часом і демагогію навколо «національних меншин» в Україні. Під цю категорію підводяться зовсім різні національні групи — як ті, які справді є субдомінантними і за долю культури й мови яких маємо нести відповідальність ми, українці, так і та велика умовна національна меншина, яка насправді домінує в мовній сфері завдяки позиції, здобутим унаслідок жорстокої русифікації України в Російській імперії і в СРСР. Якщо дивитися правді в очі, то сьогодні в Україні такою національною меншиною, яка потребує захисту, є україномовні українці. Цього не можуть зрозуміти в європейських організаціях, що здійснюють свій тиск на Україну і в мовній справі. І тим

українським політикам, які полюбili казеннокоштную дорогу до Страсбурга чи Венеції, як колись їхні предки до Москви і Санкт-Петербурга, чи не краще було б свої зв'язки використати не для політичних інтриг, а для роз'яснення західним колегам своєрідності української ситуації, яка не завжди вкладається в ті стереотипи, що нам механічно нав'язують?

Звичайно, це не знімає з української держави обов'язку піклуватися про мови національних меншин, особливо малих національних груп.

До задоволення їхніх мовно-культурних потреб ще далеко, — за винятком хіба тих меншин, які мають досвід самоорганізації й підтримку з боку держав походження (угорці, поляки, молдавани й румуни, євреї). Набагато гірша ситуація в тюркомовних груп, у греків Приазов'я, гагаузів, а найтяжча — у кримських татар, реальний мовно-культурний статус яких зовсім не відповідає їхній ролі корінного народу, конституційному статусові кримсько-татарської мови як однієї з трьох державних у Криму.

І все-таки треба підкреслити: ключем до цілковитої нормалізації мовної ситуації в Україні є емансипація української мови. Коли вона функціонуватиме як мова повноправного державного народу, задовольнятиме всі потреби суспільного життя, — її «визнають» і ігноранти, як принципи, так і ситуаційні, її поважатимуть і свої, й чужі, а головне — зникнуть непорозуміння, зникне напруження, бо все стане на своїй природній місці.

Майже сто років тому Михайло Грушевський сказав: «Якщо ми, українці, хочемо, щоб нас поважали інші народи, то треба, нарешті, почати з поваги до самих себе».

Висновки. Україна як держава — це вже незаперечний факт європейської історії та майбуття. Але якою буде ця держава? З погляду суспільно-політичного устрою перспектива одна — демократія європейського зразка з урахуванням особливостей українського суспільства, — хоч би яким складним і важким був шлях до неї. У соціально-економічному плані делалі більше усвідомлюється орієнтація на соціально спрямовану ринкову економіку, хоч за ліберальною риторикою поки що нерідко криється сумна реальність «дикого» ринку доби раннього капіталізму. Але й тут картина поступово змінюється.

Найскладнішою ж, на мій погляд, є ситуація в соціокультурній, етнокультурній, мовній сферах.

Є відчутна дисгармонія між українською етнічною ідентичністю та ідентичністю України як держави; є дисгармонії й усередині кожного з цих рівнів ідентичності.

Якою може бути еволюція цих ідентичностей у найближчому майбутньому? Якись передбачення тут дуже проблематичні, оскільки ці процеси мало піддаються регулюванню. У всякому разі, демократична, а не тоталітарна влада має не так уже й багато важелів впливу на них, — хоч усе-таки має.

Але можна уявити три умовні варіанти розвитку, виходячи з взаємозв'язку та взаємозалежності названих двох рівнів ідентичності.

Перший: поступове вигасання української етнічної ідентичності, розчинення її в ширшій поліетнічній ідентичності України як держави. Така еволюція досить імовірна, зважаючи на велику частку російськомовного населення в Україні та на фактичну окупованість України російськими мас-медіа й російським маскультом, які є носіями не так російської культури, як пострадянської декультуризації й розкладу. Реально це означає втрату Україною свого національного обличчя, перетворення її на маргінальний додаток до російського потенціалу. Про поліетнічність тут важко буде говорити, оскільки вже сьогодні більшість національних меншин в Україні русифікована глибшою мірою, ніж українці. Тобто йшлося б про утвердження російської домінанти.

Отже, це шлях непродуктивний, власне, шлях втрат — політичних, культурних, мовних, гуманістичних.

Але він і небезпечний, оскільки значна частина українського населення протидіятиме йому всіма можливими засобами. Отже, це був би шлях перманентної громадянської холодної війни.

Другий варіант: утвердження України як держави титульного етносу — з асиміляцією або маргіналізацією національних меншин, у тому числі російської. Такий шлях пропонують деякі українські радикал-патріоти. Але він не тільки небезпечний перспективою міжнаціональних конфліктів, не тільки антигуманістичний за своїми формами й наслідками, а й історично нереальний, оскільки можливий лише в

тоталітарному світі. Не кажу вже про те, що він не відповідає не лише історичному досвідові українського етносу, а й його психокультури.

Нарешті, *третій варіант*, який мені здається оптимальним. Це — культивування ідентитету політичного громадянства як широкої рамки для різних етнічних і культурних ідентичностей, тобто утворення модерної української політичної нації навколо етнокультурної домінанти корінного етносу. Обличчя цієї української політичної нації визначалося б творчою енергією як українського народу, так і представників усіх інших національностей при взаємодії та взаємовпливі всіх чинників. Тобто це має бути держава українського народу, в якій належне місце забезпечуватиметься представникам усіх національностей та всім етнічним групам. Усім їм має бути законодавчо забезпечене право на різні форми суспільно-культурної самоорганізації та вільний розвиток рідної мови й культури.

Власне, саме такі принципи й декларуються як державотворчі в сучасній Україні. Але, на жаль, є тривожна дистанція між деклараціями і реальністю. За десять років незалежності українська держава дуже мало зробила для емансипації української культури й мови, дискримінованих протягом століть. Це не сприяло консолідації українського суспільства, не сприяло створенню такої соціокультурної структури, яка б мала свій центр тяжіння. Бо таким конструктивним центром тяжіння в Україні може бути саме українська культура; спроби узурпувати цю її функцію матимуть глибоко деструктивні наслідки.

Отже, створення широкої і гнучкої соціокультурної структури з енергетично потужним центром в образі української національної культури є, на мій погляд, головною проблемою пошуку нової ідентичності України.

Мабуть, нині сприятливий час
для правдивих
народжень

Пауль Целан

ПОЛІТИЧНА РЕФОРМА В УКРАЇНІ З ПОГЛЯДУ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Незалежність для українців завжди означала знищення тоталітарної стіни, що закривала дорогу до Європи: дві третини ХХ століття тут здійснювалася політика російського комунізму, яка залізною завісою відділяла Україну від Заходу. У ході Другої світової війни на українській території реалізовувалася расова теорія нацизму: саме тут розміщувалася головна арена боротьби двох найжорстокіших тоталітарних режимів, що зневажали будь-які демократичні цінності. Проте тоталітарні міфи не змогли глибоко вкоренитися у свідомості українців, наше суспільство відкинуло їх самостійно й досить швидко.

Здобуття незалежності призвело до фундаментальної зміни абсолютно всіх соціальних інститутів. Уже 11 років Україна проходить драматичний і непростий шлях від складника величезної радянської імперії до незалежної держави, від планової економіки до вільного ринку, від тоталітаризму до демократії.

Слід визнати, що за роки незалежності Україна не зазнала критичного посилення міжетнічної чи міжрелігійної напруги. Суспільство в цілому змогло швидко й безболісно відкинути тоталітарну ксенофобію й нетерпимість, адже українцям притаманна повага до європейських цінностей і свобод.

У перші роки незалежності країна обрала демократичний розвиток політичної системи: Конституція України визнана однією із найдемократичніших на пострадянському просторі. Примітно, що Україна — чи не єдина на пострадянському просторі держава, де Основний Закон голосувався парламентом, а не на референдумі. Попри значні порушення виборчого законодавства та використання адмінресурсу треба визнати, що країна набула певного демократичного досвіду

внаслідок президентських та парламентських виборів. Київ — перша пострадянська столиця, де в 1994 році відбулася мирна передача влади від одного Президента іншому. Складно, але починає вимальовуватися партійна структура суспільства. Хоча в Україні офіційно зареєстровано 123 політичні партії, а на парламентських виборах 2002 року до виборчого списку було внесено більше 3 десятків партій та блоків, народ виявив велику громадянську свідомість і до Верховної Ради пройшло лише 6 політичних сил. Один із важливих висновків перегонів 2002 року — політичні партії повинні пройти шлях об'єднання й укрупнення.

Демократичний розвиток України має не лише внутрішній, а й зовнішній, загальноєвропейський вимір. Без стабільності в Україні навряд чи відбулося б прийняття рішення про розширення ЄС на схід: демократичний вибір Києва суттєво підтримав процеси євроінтеграції наших західних сусідів. Поза сумнівом, цей факт ще буде належно оцінений майбутніми істориками.

Проте останнім часом усе помітнішим стає розрив між Україною і державами Центральної та Східної Європи в темпах інтеграції до Європейського Союзу. За 11 років незалежності Україна не змогла створити системи влади, яка б гарантувала демократію — це головна причина відставання Києва від найближчих сусідів у процесах євроінтеграції. Зволікання зі вступом до СОТ, відсутність політичної волі у процесах євроатлантичної інтеграції, «багатовекторність» зовнішньої політики, гальмування ринкових реформ у країні стали найяскравішими ознаками відставання.

Різниця економічних показників є лише проявом невіршених питань. Насправді проблема полягає в дефекті політичної системи, яка все більше деградує, віддаляючи Україну від європейського демократичного простору. Уже протягом тривалого часу в Україні наростає криза влади, яка не може бути подолана в межах політичної системи, що існує. Від того, як і коли буде розв'язана найглибша за 11 років політична криза, залежить майбутнє України як європейської держави.

Криза влади є абсолютно закономірною, бо, повторюся, за роки незалежності не була створена політична система, яка б гарантувала демократію, замовляла гармонійний економічний

розвиток країни. Такі зовнішні ознаки демократії, як вибори, велика кількість полярних політичних партій, уже не можуть приховати антидемократичності панівного політичного режиму.

Зростання економіки не призводить до зростання суспільного добробуту, і цей факт якнайкраще ілюструє недемократичність української системи влади. Більшість українців розуміє, що нинішній політичний режим працює на забезпечення інтересів дуже вузького кола «довірених» осіб. Національне багатство привласнюється кількома олігархічними групами завдяки «ручному управлінню» економікою. Влада конвертується в гроші й навіаки. Більшість громадян позбавлена економічної свободи й соціального захисту. Цинізм і безпринципність влади принижують гідність громадян, породжують відчуження людей від держави.

Соціологічні опитування, проведені в 11-у річницю незалежності, у серпні 2002 року, свідчать: 56% українських громадян вважають, що за ці роки Україна не стала справді незалежною, 58% стверджують, що демократичні вибори в нашій державі неможливі, 68% опитаних впевнені в погіршенні матеріального становища своїх сімей порівняно з 1990 роком. У пошуках кращого життя Україну готові залишити 30% опитаних, приблизно 2,5 млн. її громадян уже виїхали.

Саме недемократичність політичної системи гальмує розвиток України, є головною перешкодою для її інтеграції до ЄС.

Тепер уже з європейського боку починають формуватись обриси нової стіни, що може відділити Україну від Європи. Переконалий: нова Європа без України не відбудеться, це неможливо. Але, з іншого боку, українська сторона не може зводити процес євроінтеграції лише до гасел і декларацій. Шлях до Європи можливий лише через демократизацію української політичної системи.

Передусім має бути відновлений принцип виборності влади. Народ обирає владу — цей принцип розкривається в десятках норм Конституції, чинного законодавства. Проте в українських реаліях діє інший принцип — влада обирає владу. У ході парламентських виборів 2002 року влада стала активним учасником перегонів, безпелаяційно закликала громадян голосувати за певну політичну силу, навіть Президент агітував громадян підтримати провладний блок «За єдину Україну!».

Переважає більшість політиків, політологів і спостерігачів зійшлася на думці, що останні вибори були найменш вільними і найбільш недемократичними порівняно з усіма попередніми. Хронологія виборчих перегонів рясніє згадками про використання «адмінресурсу». Насправді тиск на виборців та нерівні права учасникам перегонів, які створювали посадовці в центрі та регіонах, є кримінальним злочином, порушенням права людини на вільне волевиявлення. Такі порушення прав і свобод громадян із боку влади набули масового, систематичного й організованого характеру. Але в Україні так і не було порушено жодної кримінальної справи проти чиновників, що активно втручалися у виборчий процес.

Свобода вибору можлива лише в умовах свободи слова, вільного доступу до інформації. Щоб позбавити українців свободи волевиявлення, влада послідовно встановлює контроль над інформаційними потоками. Телебачення й радіо ще на початку виборчої кампанії були перетворені на інструменти пропагандистської війни з опозицією. Методично триває наступ на друковані ЗМІ, час від часу приймаються рішення про «впорядкування» діяльності інтернет-зодань. І якщо під час виборів влада обрала стратегію війни компроматів, то вже після березня 2002 року в підконтрольних ЗМІ діє інша методика — повного замовчування діяльності політичних опонентів влади. З надр Адміністрації Президента щотижня виходять так звані «темники», які диктують редакціям, як і в якому контексті подавати ті чи інші події. Голова Адміністрації Президента вирішує, які новини мають дивитися громадяни України.

Українці розуміють, що подібна практика веде до тоталітаризму, недарма останні соціологічні опитування свідчать, що з кожним днем падає довіра до ЗМІ. Українці не хочуть жити в тоталітарній країні, саме тому в березні 2002 року вони проголосували проти нинішньої влади. Приголомшливий для влади результат виборів має певні важливі складники.

По-перше, вибір суспільства дав потужний поштовх демократизації держави. Громадяни України вперше сформували парламент, який має високий демократичний потенціал.

По-друге, у Верховній Раді суттєво знизився вплив комуністів, країні ліві взагалі не потрапили до парламенту.

По-третє, у складній політичній ситуації опинився Президент України. Навесні 2002 року всі свої повноваження він використав для підтримки блоку «За єдину Україну!», неодноразово публічно закликав виборців голосувати за цей блок, тобто з політичного погляду став учасником перегонів. Отримані блоком «За ЄдУ!» 11,8% означають ступінь підтримки виборцями не лише цієї політичної сили в цілому, а й виконавчої влади та Президента України. У політичному сенсі Президент сам катастрофічно знизив свою легітимність. Останні соціологічні опитування ще жорстокіші до Леоніда Кучми — повністю підтримують його дії лише 5,8 % українців. Це найнижчий за 11 років рейтинг довіри до глави держави, посадовця, якому в системі української влади належать найбільші повноваження.

Причиною теперішнього загострення кризи є відмова влади визнати політичні результати виборів. Влада поводить так, ніби нічого не трапилося. Унаслідок цього виник гострий конфлікт влади і суспільства.

Послідовне у своєму європейському виборі суспільство вимагає демократизації країни. Сили, що зазнали політичного банкрутства на виборах, усіма засобами хочуть утримати владу, навіть через згортання демократії. Тому останнім часом усе виразнішими в країні стають ознаки авторитаризму, диктатури:

- Масово порушуються права і свободи громадян, українців позбавляють права на вільне волевиявлення, свободу слова, свободу зібрань.
- Зростає тиск на судову владу. Вона все більше перестає бути арбітром між владою і громадянином, суд хочуть перетворити на інструмент придушення опозиції.
- Правоохоронні органи все ширше використовуються для переслідувань і тиску за політичними мотивами.
- Корупція шораз глибше роз'їдає всі сфери суспільного життя.
- Триває кадрова «чистка» в органах влади, керівники добираються за ознакою особистої відданості.
- Відбуваються спроби обмежити права місцевого самоврядування.

○ Опозиція позбавлена доступу до ЗМІ. Практика «темників» чітко показує, що влада перетворює електронні й друковані видання на інструмент промивання мізків.

Політичний курс на згортання демократії не має жодної підтримки в українському суспільстві, тому влада здійснює його приховано, намагаючись відволікти увагу громадян якими-небудь позитивними ініціативами.

У якості таких ініціатив відразу після виборів були запропоновані рішення РНБОУ від 23 травня 2002 року про інтеграцію України до євроатлантичних структур та оприлюднені Президентом України «Концептуальні засади стратегії економічного і соціального розвитку України на 2002–2011 роки «Європейський вибір».

Спрямованість цих ініціатив уже давно підтримана суспільством. Проте їх зміст свідчить про нездатність нинішньої влади запропонувати реальні шляхи пришвидшення євроінтеграції України.

Дивне враження справляє сам зміст проголошеного гасла «У Європу на основі інноваційного шляху розвитку». І річ не лише в тому, що текст гасла звучить трохи пародійно. Найбільш негативне враження справляє те, що автори гасла й досі залишаються на позитивістських позиціях віри у прогрес науки, який, на їхню думку, здатен вирішити питання суспільного розвитку. Аргументуючи в ЗМІ таку дивну для ХХІ століття позицію, автори президентського тексту посилаються на Макса Вебера.

Насправді саме Вебер у своїй роботі «Наука як покликання і професія» першим в історії європейської думки ще 1919 року показав, що «наука ніколи не звільнить нас від необхідності вирішувати, як нам жити». Європейський вибір є цивілізаційним вибором, а не вибором найкращої технології виробництва. На жаль, українська влада лише говорить про цей вибір, пояснюючи зволікання пошуком якихось науково-технічних засобів модернізації.

Через таку внутрішню суперечність програмний виступ Президента не справив великого враження ні на українців, ні на Захід.

У цьому контексті не можна не звернутися ще до одного програмного виступу Президента України. 24 серпня глава

держави фактично запропонував суспільству академічну дискусію про те, яка форма організації влади вигідніша для України — парламентська чи президентська республіка. Вірогідно, влада нарешті переконалася в тому, що будь-яка ініціатива буде нежиттєздатною, якщо не передбачатиме реформи політичної системи. Унаслідок цього з'явилося звернення Президента України, в якому вперше визнана необхідність такої реформи.

Проте у зверненні є одне фундаментальне протиріччя. Леонід Кучма після накладання ним п'яти вето на закон про пропорційну виборчу систему змусивши визнати, що саме ця модель є найдемократичнішою. З іншого боку, Президент не робить жодних висновків із результатів пропорційного голосування на виборах 2002 року, що стали політичним вироком нинішній владі. Він про них навіть не згадує, обіцяючи натомість підтримати створення в майбутньому такої політичної системи, де результати пропорційного голосування будуть визначальними при формуванні виконавчої влади.

Таким чином, чергова ініціатива влади не пропонує вирішення конфлікту, що невпинно загострюється. Уже порушивши сам принцип виборності влади, нинішня влада намагається втягнути суспільство в обговорення правових механізмів, що колись, у майбутньому, дозволять враховувати результати майбутніх виборів.

Це означає, що політичний смисл звернення полягає лише у спробі виграти час.

Демократизація політичної системи має бути здійснена невідкладно, інакше згортання демократії перетворить самі вибори на адміністративне призначення депутатів. Можна згадати, як у колишніх країнах соціалістичного табору регулярно відбувалися вибори, у них брали участь декілька політичних партій, але незмінно перемагала й залишалася при владі лише одна.

Демократизація політичної системи може бути здійснена швидко, без ризику значних потрясінь. Найшвидший і найбезболісніший для України шлях є таким: формування у стінах парламенту правдивої демократичної більшості, яка створить коаліційний уряд народної довіри. Обов'язковою умовою має стати підписання тристоронньої угоди між урядом,

Верховною Радою та Президентом України — як гарантією єдності зусиль у демократизації країни. Нинішній парламент має необхідний демократичний потенціал для формування структурної сталої більшості. Верховна Рада повинна стати перешкодою авторитаризму. Можливо, тому Адміністрація Президента робить усе для того, аби зберегти залежність Верховної Ради, аби парламент працював, як слухняна машина для голосування.

План подолання політичної кризи, запропонований «Нашою Україною», передбачає демократизацію політичної системи через відновлення дієздатності представницької влади.

Ми пропонуємо зробити п'ять невідкладних кроків.

- *Перше.* Верховна Рада України повинна пройти структуризацію. Парламентську більшість має формувати не зовнішній тиск, а політичні сили, які здобули найбільшу підтримку на виборах. За опозицією повинне бути визнане не лише право на існування, їй мають бути створені певні гарантії участі в процедурі прийняття рішень. Такий парламент зможе приймати рішення, записані в програмах і підтримані виборцями, бо не буде критично залежати від зовнішнього впливу.
- *Друге.* Демократична більшість повинна сформувати коаліційний уряд народної довіри. Про це вже говорить Президент, цей крок можна зробити, не чекаючи змін до Конституції. Уряд, що спирається на більшість, зможе реалізувати програму послідовних економічних і соціальних ініціатив. Кожен крок програми у якнайшвидший термін вирішить певне завдання. Перше з цих завдань — зростання добробуту громадян: підвищення зарплат, пенсій, розширення гарантій соціального захисту. Такі кроки наблизять державу до людини. Їх реалізація забезпечить стабільність у державі. Україна отримає можливість реалізації певного соціального пакту. Такий демократичний шлях подолання економічної і соціальної кризи дав значний результат у повоєнній Німеччині.
- *Третє.* Політичною гарантією узгодженості дій демократичної більшості парламенту, коаліційного уряду та

Президента має стати підписання ними тристороннього договору про спільні дії. Демократичні сили отримують повноваження лише від виборців. Тому вони мають оприлюднити план своїх дій і взяти на себе відповідальність за його виконання. Підтримка Президентом запропонованої програми дій знімає проблему його політичної поразки на парламентських виборах.

- *Четверте.* Повинна бути знищена цензура ЗМІ, усі «темники», знята інформаційна блокада «Нашої України», інших демократичних сил.
- *П'яте.* Має бути започаткований постійний круглий стіл як форма публічного діалогу між владою і суспільством. Влада мусить нарешті почути громадян.

Демократичне подолання політичної кризи дасть можливість якісно змінити відносини України з Європейським Союзом.

Хотів би наголосити, що ніколи відповідальні українські сили не будуть розвивати політику за методом «або...або» й формувати свою зовнішню політику, дивлячись виключно на Захід чи Схід. Україна зацікавлена в стабільній і демократичній Росії. Київ не може й не повинен втрачати динаміки торговельних, економічних стосунків із Москвою. Національні інтереси України вимагають прозорих і передбачуваних взаємин із північним сусідом. З іншого боку, європейський вибір України відкриває нові можливості для розвитку відносин Москви і Києва. Таке розширення можливостей завдяки європейському вибору демонструє приклад країн Балтії. Наприклад, стабільний транзит енергоносіїв міг би бути набагато ефективнішим і гарантованішим, якби Україна просуналась далі на шляху до ЄС.

Демократизація ліквідує політичні перешкоди, що заважають входженню України в європейський простір. Реформа української політичної системи суттєво послабить аргументацію всередині ЄС щодо відкладання рішення про можливість членства України в цій організації.

Свого часу в Україні певне розчарування викликала затримка з боку ЄС із ратифікацією угоди про партнерство та співробітництво між Києвом та Брюсселем. Ця угода розглядалася як перший реальний крок саме до майбутнього

вступу в ЄС. Затримка дозволила опонентам європейського вибору в Києві й на Заході говорити про те, що Європа не зацікавлена в Україні.

Дійсно, брак політичної волі з боку української влади не дозволив повністю використати інтеграційний потенціал цієї угоди. Але українські демократичні сили вважають, що Європа теж запізнилася з виробленням концептуального підходу щодо членства України в ЄС. Поки що Євросоюз буде свої відносини з Україною так, ніби Київ ніколи не заявляв про свій намір приєднатися до нього. Наприклад, розчаровують заяви деяких країн-членів ЄС, що пропонують Україні статус «особливого сусіда». Подібна позиція позбавляє Київ принципово важливого орієнтира демократичного розвитку.

На Заході мають розуміти, що демократизація України швидко усуне з українського боку перешкоди для переходу відносин із ЄС на якісно новий рівень. У Києві сподіваються, що Євросоюз, зі свого боку, також буде до цього готовий. Адже процес інтеграції повинен бути двостороннім.

В українському суспільстві має нарешті відбутися публічна дискусія щодо всіх плюсів і мінусів практичних заходів на шляху до ЄС. Суспільство потребує прозорої дискусії навколо конкретних питань європейського вибору. Поки що ця дискусія загнана в глухий кут. Політики мають взяти на себе відповідальність за запропоновані суспільству економічні рішення, а серед них, як свідчить досвід наших сусідів, можуть бути й непопулярні. Парламент і уряд повинні приймати конкретні рішення на основі глибокого практичного розуміння смислу європейського вибору. Без цього Україна буде топтатись на місці.

Свого часу програма Кабінету Міністрів «Реформи заради добробуту», прийнята в 2000 році моїм урядом, однією з п'яти найпріоритетніших цілей проголосила реалізацію європейського вибору. У 2000–2001 роках у межах виконання цієї програми уряд запропонував і добився прийняття 12 законів, які суттєво зблизили торгове законодавство України і ЄС. Уже тепер ми бачимо результат. Саме життя, здоровий глузд разом із економічним інтересом пропонують і розширяють дорогу між Україною і Євросоюзом. У першому півріччі 2002 року обсяги експорту України до країн Європи зросли на 5%

порівняно з тим же періодом минулого року і становили 2,988 млрд.дол., або 36% усього експорту. У тому ж періоді обсяг експорту до країн-членів СНД скоротився на 26,5% порівняно з тим же періодом 2001 року; це лише 23% всього експорту. Аналогічна тенденція відбувається в імпорті. Імпорт із СНД впав на 5%, .75% його становить паливо. Імпорт із європейських країн зріс на 11% і досягнув 2,55 млрд. дол., або 46% усього імпорту. При цьому Україна має позитивний баланс у торгівлі з європейськими країнами — близько 436 млн. дол.

Економіка вже робить свою справу, зараз черга за реформами в політиці. Упевнений: лише через політичну реформу вже найближчим часом можна знайти ефективний український шлях до Європи.

Ларс Хандріх*

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Україні доволі часто приписують величезний економічний потенціал (Siedenberg/Hoffmann 1999:1). Країна, що менш відома як молода незалежна держава, ніж «житниця Європи» з просторими родючими чорноземами, як центр важкої та оборонної промисловості колишнього Радянського Союзу з 49 млн. населення, має у своєму розпорядженні значну кількість освічених фахівців.

З часу проголошення незалежності України і дотепер не вдалося використати цей величезний економічний потенціал для підвищення добробуту населення. Більше того, Україна пережила надзвичайно затяжний глибокий спад економіки, і тому лише одна вона серед країн із перехідною економікою не змогла в 90-і роки упродовж хоча б одного року досягти позитивних темпів економічного зростання. Першим роком відновлення економічного зростання став для України 2000 рік. Суттєвою причиною економічного занепаду України є неготовність політичної та економічної еліти до проведення реформ. Це небажання реформ знаходить свій вияв у структурі інституцій та в постійних втручаннях держави в економічну діяльність.

* Член Німецької консультативної групи з питань економічних реформ при уряді України, заступник директора Інституту економічних досліджень та політичних консультацій у Києві.

Німецька консультативна група з питань економічних реформ (DBW) надає уряду України консультації з 1994 року в рамках програми «ТРАНСФОРМ» Федеративної Республіки Німеччини щодо питань економічних реформ. У 1999 році українські реформатори та Німецька консультативна група спільно заснували Інститут економічних досліджень та політичних консультацій у Києві (IER).

Запропонована стаття спирається на численні роботи Німецької консультативної групи з питань економічних реформ та Інституту економічних досліджень та політичних консультацій у Києві. Значна кількість публікацій українською, англійською та німецькою мовами доступна в Інтернеті за адресою: <http://www.ier.kiev.ua>

У кінці 1999 року Україна перебувала на межі міжнародної неплатоспроможності, а як «житниця Європи» була змушена імпортувати хлібну пшеницю. Лише в цій кризовій ситуації зорієнтований на ринкову економіку уряд на чолі з прем'єр-міністром Віктором Ющенком отримав мандат довіри на проведення економічних реформ. Реформи уряду Ющенка започаткували фазу економічного зростання в Україні, яка триває й дотепер. Насправді ці реформи були лише першими невеликими кроками на довгому шляху до ринкової економіки, але реформатори були змушені залишити уряд.

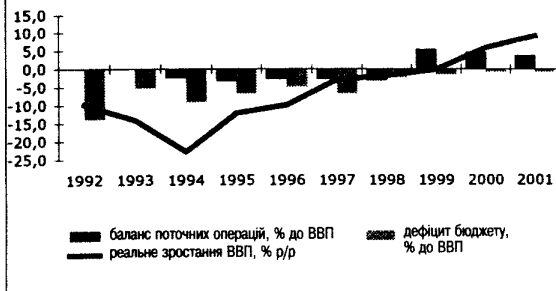
У поданому викладі спочатку зображено спад економічного потенціалу за роки незалежності. Далі розглядається недостатня готовність політичної та економічної еліти до проведення реформ, що є однією з основних причин занепаду. Потім пропонується нарис трьох фаз економічних та політичних реформ. У кінці подано завдання на перспективу.

Широка і глибока «долина сліз»

Протягом 10 років в Україні було констатовано значний спад економіки. Економічний занепад перевершив за тривалістю й розмірами «долину сліз» усіх інших країн із перехідною економікою, які не були втягнуті у військові конфлікти. У 1999 році внутрішній валовий продукт (ВВП) України становив лише 40% від рівня 1990 року (див. мал. 1) (Hoffmann/Vincenz 2002:461).

Якість та змістовність цих статистичних даних певною мірою може піддаватися сумніву, оскільки, посиляючись на вихідний рівень, вартість випущених за планом без урахування попиту товарів було завищено, а повсюдне планово-економічне марнотратство ресурсів — занижено. З іншого боку, у статистиці неадекватно враховується досягнуте з того часу підвищення якості, а також продуктивність нового сектора сфери послуг (Aslund 2001).

Мал. 1: Україна — реальне зростання ВВП, сальдо балансу поточних операцій та бюджету у процентному відношенні до ВВП

Джерело: Інститут економічних досліджень та політичних консультацій

Проте серед більшості українського населення панує лише невеликий скепсис стосовно драматичного зниження рівня життя. Середні доходи перебувають на дуже низькому рівні (пор. з табл. 1). Офіційна середньомісячна заробітна плата становила в липні 2002 року 398 грн. (близько 75 дол. США). Установлена законодавчо мінімальна заробітна плата в липні 2002 року становила 165 грн. (31 дол. США). Місячна пенсія сягала в середньому 128 грн. (24 дол. США), а мінімальна пенсія — 87 грн. (16 дол. США). Показник доходів варіюється значною мірою залежно від регіону та сектора економіки. У 2001 році в місті Києві виплачувалася найвища середньомісячна заробітна плата — 549 грн. (102 дол. США), а в Тернопільській обл. найнижча — 190 грн. (35 дол. США). Зайняті у фінансовому секторі отримували в 2001 році найвищу заробітну плату, що становила 828 грн. (154 дол. США). Найнижчу в середньому заробітну плату було виплачено в сільському господарстві — 151 грн. (28 дол. США). Фактичні

щомісячні доходи населення мусили б бути набагато вищими, оскільки значна частка економічної діяльності відбувається в тіньовій економіці. За деякими оцінками, неофіційна економіка України становить до 50% від ВВП (Melota/Gregory 2001; Melota 2001).

Таблиця 1

Україна — пенсія та заробітна плата

		1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002*
Середньомісячна зарплата	ГРН	73	126	143	153	178	230	311	398
	Долар США	50	69	77	63	43	42	58	74
Середньомісячна пенсія	ГРН	39	52	52	61	69	84	119	128
	Долар США	22	27	27	18	13	15	22	24

* за станом на 31.07.2002; джерело: Держкомстат

Показовим є також порівняння економічного потенціалу України з іншими європейськими країнами з перехідною економікою (табл. 2). За результатами порівняння показників внутрішніх валових продуктів (вимірюються в дол. США на душу населення) в 1999 році Україна посіла друге місце серед найбідніших європейських країн. З показником 633 дол. США на душу населення Україна перебуває в цьому списку після Молдови (273 дол. США на душу населення) перед Албанією (1087 дол. США на душу населення). Якщо для порівняння взяти за основу різну купівельну спроможність долара США в різних країнах, то відповідно до показників 1999 року Україна обмінюється місцями з Албанією й посідає третє місце в європейській статистиці бідності. Таким чином, перед нами з усією драматичністю постає руйнівний розвиток подій у перші роки незалежності країни.

ВВП України на душу населення з урахуванням паритетів купівельної спроможності валют становить половину ВВП на душу населення Росії й перебуває поза межами цього показника в Китаї (3617 дол. США).

Таблиця 2

ВВП європейських країн із перехідною економікою

Країна	ВВП в доларах США на душу населення 1999р.	Місце *	ВВП в доларах США на душу населення 1999р.	Місце *
Албанія	1087	3	3189	2
Білорусь	1212	5	6876	8
Боснія і Герцеговина	1172	4	—	—
Болгарія	1511	7	5071	5
Естонія	3695	13	8355	11
Хорватія	4586	15	7387	9
Латвія	2764	10	—	—
Литва	3020	11	6656	7
Македонія	1821	9	4651	4
Молдова	273	1	2037	1
Польща	4010	14	8450	12
Румунія	1585	8	6041	6
Росія	1323	6	7473	10
Словаччина	3654	12	10591	13
Чехія	5312	17	13018	15
Словенія	10109	18	15997	16
Україна	633	2	3458	3
Угорщина	4700	16	11430	14

Джерело: *World Development Indicators,
United Nations, Human Development Report 2001

На західних кордонах України з'являється новий поріг бідності. Показники ВВП на душу населення в Польщі становили в 1998 році 40% від середнього показника країн Європейського Союзу (1990:33%), у Словаччині — 49% (1990:51%), в Угорщині — лише 49% (1990:52%). Показник України в 1990 році, що становив 29% від середньо-

статистичного рівня країн Європейського Союзу, знизився в 1998 році до 10%¹. Таким чином, Україна значно віддалилася від стандартів Європейського Союзу.

Економічно-політичні реформи в Україні

Вирішальною причиною економічної катастрофи стала незначна готовність еліти до проведення послідовних ринкових економічних реформ. Уряди, що постійно змінювалися, прагнули якомога довше зберегти структури, які існували з радянських часів. При цьому вони все ще покладалися на планово-економічні важелі та державні інтервенції. Лише тоді, коли радянський планово-економічний принцип більше не діяв, почали втілювати в життя поодинокі ринкові реформи. Цей процес мав три фази. До 1994 року тривав період економічно-політичної бездіяльності з руйнівними наслідками для економіки та населення. З кінця 1994 року розпочалася макроекономічна стабілізація. Насправді ж структурні реформи в цей час проводилися недостатньо. З виникненням в Азії в кінці 1997 року кризи, яка потім перекинулася на Росію і зрештою на Україну, країна знову потрапила в серйозну кризову ситуацію й опинилася за крок до міжнародної неплатоспроможності. У кінці 1999 року реформаторські сили отримали мандат довіри на проведення структурних ринкових реформ. Ці реформи започаткували фазу економічного зростання, яка триває й дотепер. У квітні 2001 року реформаторам знову було висловлено недовіру.

Трансформації без ринкових реформ (1991–1994)

Акт проголошення незалежності України 1991 року базувався на крихкому політичному компромісі між номенклатурою, націоналістами (Рух) та страйкарями-шахтарями (Wittkowsky 1996). Підтримуючи незалежність, кожен із цих акторів мав різні цілі. Номенклатура, яка зараз називає себе націонал-комуністами, прагнула збереження молодого незалежного

державою її влади. Вищою метою націоналістів була незалежність держави.

Шахтарі на сході країни покладали надію на свій більший вплив у маленькій Україні, ніж це було у великому Радянському Союзі. Українізація країни була визначальним чинником у перші роки перетворень.

Трьом дійовим особам цього компромісу було байдуже, що ринкові реформи не стали особливим пріоритетом у політичній сфері. Підґрунтям недостатньої готовності до проведення ринкових реформ було помилкове твердження, ніби Україна порівняно з іншими республіками колишнього Радянського Союзу має солідну економічну базу. Україна ж, навпаки, успадкувала спотворену планово-економічною манією величності структуру економіки. Початкові умови навряд чи могли б бути гіршими. Частка важкої промисловості становила близько 70% загального промислового виробництва країни. Позірне багатство України — корисні копалини — навряд чи можна конкурентоспроможного видобути за світовими цінами. Лише третина вугільних шахт могла б ефективно експлуатуватись. Родовища руди були незначними, і їх було важко освоювати. Незалежна Україна посіла четверте місце серед виробників сталі у світі завдяки своїм п'яти всесвітньо відомим підприємствам із виробництва сталі, галузі промисловості зі значними надпотужностями (Wittkowsky 1998:10).

Українська промисловість була тісно інтегрована в радянські виробничі й розподільчі мережі. Ці мережні структури розпалися разом із розпадом Радянського Союзу. Грошово-політичні ризики, відсутність інституцій, високі транспортні затрати, недостатність комунікацій та протекціоністська торговельна політика держав- правонаступниць перервали колишній розподіл праці й розділили ринки збуту (Hirschhausen 1998:452). Народне господарство України внаслідок застарілої інфраструктури та існуючої структури виробництва належало й належить до найбільш енергоємних у світі. Забезпеченість країни власними енергетичними ресурсами за умови їх надмірного розбазарювання не може бути покрита власними ресурсами. Без структурних реформ Україна залишається залежною від імпорту енергоносіїв із Росії. За умов зниження

¹ Дані наведено у відповідності до Zop (2002:411)

споживання енергії до рівня Росії Україна могла б сама стати експортером енергоносіїв (Інститут економічних досліджень та політичних консультацій 2002б:34).

Ситуація в сільському господарстві була не кращою. Продуктивність у виробництві зерна на початку 90-х років становила близько однієї шостої міжнародного стандарту (Світовий банк: 1994). Ерозія основного інвестованого капіталу та погіршення забезпечення сільського господарства засобами виробництва призвели до його спаду. Виробництво зерна у проміжку 1990–1996 років знизилось наполовину, що склало більш ніж 20 млн. т (Cramon-Taubadel/Koester 1997:128). Україна була змушена вперше за післявоєнні роки імпортувати зерно.

Відсутність економічної політики проявилась руйнівними наслідками в усіх галузях економіки. Діючий уряд, створений унаслідок нестійкого історичного консенсусу політичних сил, що проголосили незалежність країни, став заручником найрізноманітніших зацікавлених груп, зокрема шахтарів, галузевих міністерств та місцевої влади. Уряд намагався за допомогою державних інтервенцій зберегти структуру промисловості, яку вже не можна було зберегти. Інтервенції «фінансувалися» завдяки вільній грошовій політиці, здебільшого шляхом друкування нічим не забезпеченої грошової маси (Hirschhausen 1998:452). Наслідком цього стали драматична інфляція (індекс інфляції становив у 1993 році 10155%) та зубожіння більшої частини населення.

Відсутність послідовних ринкових реформ та повсякчасні державні інтервенції створили ідеальне підґрунтя для корупції та виникнення економічної системи, спрямованої на пошук рент (rentseeking), тобто на прагнення отримати невинновданно високі прибутки, скажімо, за рахунок монополістичного становища*. «Червоні директори» та регіональна влада мали спільні комерційні інтереси, які проявлялися в різноманітних формах перерозподілу та привласненні державної власності. Досить часто в цьому брали участь профспілки та спілки підприємців. Доступ до ресурсів та/або вплив у центральному

уряді і, таким чином, розмір трансферних платежів були вирішальними для успіху в справах. За сприяння держави були створені велетенські «приватні» конгломерати. Перехрещення комерційних та державних інтересів на регіональному рівні часто визначається українською громадськістю як кланова структура. Деякі з державних протекціоністських конгломератів персоналіфікуються з так званими олігархами. Великою часткою української економіки управляють адміністративно й без очевидної загальної концепції (Німецька консультативна група з питань економіки 1999). Прагнення отримати надприбутки (Rent-seeking) та конгломерати стали домінуючими ознаками економіки й виявилися найбільшою перешкодою для ринкових реформ.

Макроекономічна стабілізація та інфляція (1994–1999)

Президентські вибори Леоніда Кучми в 1994 році відбувалися в ситуації, коли країна стояла перед економічною прірвою. Катастрофічний економічний стан загрожував економічним основам держави. Спад виробництва, як ніколи до цього, драматично набирив сили. Виробництво у промисловості в 1994 році скоротилось на 27,2 %, у сільському господарстві на 17 %, показник ВВП знизився порівняно з попереднім роком на 23%. У цей час було зафіксовано найвищий у світі рівень інфляції. Фінанси держави було розхитано (Hirschhausen 1998:453). Незалежна Україна перебувала в суттєвій кризі, під питанням було існування нації. Без негайних дій молодій, ще не зміцнілій незалежній державі загрожував розпад.

При Президентові Кучмі макроекономічна стабілізація країни була визначена як головний пріоритет. Потрібно було відновити довіру до монетарної системи та розв'язати інфляційні страхи (Mollers/Siedenberg 1999:58). Програма реформ, яку було прийнято в жовтні 1994 року, вразила всіх спостерігачів. Було відпущено ціни, скасовано адміністративний контроль за обмінним курсом, скорочено дефіцит державного бюджету та ліквідовано кредитування підприємств Центральним банком (Conrad/Gummich 1995). Було започатковано нові відносини з міжнародними фінансовими інституціями (МВФ, Світовим банком, ЄБРР та ін.). Зусилля на шляху до макроекономічної

* Примітка перекладача

стабільності швидко увінчалися успіхами, річні показники інфляції знизилися з 401% в 1994 році до 40% у 1996 році. Уже на початку 1997 року Україна досягла мети макроекономічної стабільності.

На цьому етапі було розпочато приватизацію державних підприємств. Унаслідок ваучерної приватизації 1995 року було приватизовано тисячі підприємств. Звичайно, держава зберегла свою частину в частці великих підприємств, щоб забезпечити свій вплив на них². Приватизація здійснювалась у слабкому інституційному полі. Нові права на власність не дозволяли власникам менших часток вирішувати щось на власний розсуд чи щось вимагати. Не дивно, що в економіці, позначеній корупцією та прагненням до отримання надприбутків /rent-seeking, структуру економіки визначають підприємства, контрольовані своїми людьми. Від приватизації особливо виграли конгломерати регіонального рівня під протекторатом держави.

Недоглядом було те, що паралельно з макроекономічною стабілізацією та приватизацією не було розпочато глибоких структурних реформ. Держава лише частково усунулася з деяких сфер економіки.

У кінці 1999 року Німецька консультативна група з питань економічних реформ зробила такий висновок:

«У великих галузях української економіки, наприклад, в агропромисловому секторі або в енергетиці, а також у таких галузях промисловості, як суднобудування та частково машинобудування, підприємства працюють не за ринковими правилами. Ними «керують» за адміністративними принципами, причому без жодної очевидної загальної концепції. Багато підприємств не витримали найменшої конкуренції і трималися на плаву завдяки дотаціям» (Німецька консультативна група з питань економічних реформ 1999:7).

Наступні структурними реформами, підприємства продемонстрували несумісність з ринковими принципами поведінки. Непевні рамкові умови знижують часові горизонти підпри-

ємств. Наявний капітал спрямовується в альтернативні інвестиції за кордоном (втеча капіталу) чи одразу ж використовується, наприклад, у формі придбання дорогих автомобілів. Інвестиції ж робляться лише тоді, якщо вони в найкоротший термін принесуть прибуток або якщо сума інвестицій незначна. Часто привабливість (за можливістю безкоштовного) отримання власності (холодна приватизація) виявляється сильнішою, ніж концентрація на розвитку виробництва. Постійне втручання держави в економічне життя підсилює конкуренцію між підприємствами за отримання державної допомоги та протекції. В Україні розвинулася олігархічна економіка. Конгломерати делегували своїх представників у Адміністрацію Президента, уряд і парламент, щоб забезпечити собі доступ до державних привілеїв та ресурсів, а також щоб добитися депутатської недоторканності для деяких «членів клану» й уникнути детального контролю за веденням своїх справ. Перехрещення комерційних та політичних інтересів вийшло на національний рівень. Україна перетворилася на олігархічне суспільство з прагненням отримання надприбутків /rent-seeking (Hellmann 1998). Природно, що ті, хто виграв від системи, яка виникла, не були по-справжньому зацікавлені у проведенні реформ. Відсутність ринкових структурних реформ стала на заваді підприємницькому сектору в його зусиллях, спрямованих на підйом економіки.

Безпечне небадьство щодо структурних реформ дорого коштувало Україні, коли восени 1997 року вибухнула азіяська криза, після якої настала російська рубльова криза, що зачепила всі країни з перехідною економікою в Центральній та Східній Європі. Українська гривня потрапила у водоверт валютних криз. Але тоді, коли скрізь у постраждалих країнах обмінні курси опинилися під тиском і збільшилися відсотки, в інших державах становище стабілізувалося значно швидше, ніж в Україні. (Mollers/Siedenberg 1999:65). Упродовж 1998 року українська гривня порівняно з долларом США втратила 49% своєї номінальної вартості та 35% реальної вартості. У 1999 році ці показники становили відповідно 36% та 26%. Зовнішньоторговельний оборот знизився в 1999 році на 15%. Тільки з четвертого кварталу розпочалися експортний та імпорتنний підйоми.

² У приватизації не брали участі сільське господарство, а саме агропромисловий комплекс, підприємства енергетики, а також окремі «стратегічні» підприємства військово-промислового комплексу.

За тривалістю і глибиною кризи Україна знову перевершила всі також постраждалі країни. Досягнути до валютної кризи макроекономічну стабільність вдалося зберегти лише завдяки Центральному банкові (НБУ), ізолюваному острівцю реформ. (Mollers/Siedenberg 1999:66).

Криза 1998 року різко скоротила фінансові можливості держави в економіці. Пиріг, що значно зменшився, загострив боротьбу за поділ на національному та регіональному рівнях. За відсутності структурних реформ підприємствам бракувало ринкових стимулів. Найнижча точка падіння була зафіксована передусім у сільському господарстві. У 1998 році валове сільськогосподарське виробництво в державному секторі становило лише 40% від рівня 1990 року. Дев'ять із десяти державних підприємств сільського господарства працювали нерентабельно. У кінці 1999 року Україна знову була змушена імпортувати хлібне зерно.

Загальноекономічний спад, який окреслився з часу проголошення незалежності, тривав і надалі. Українська держава опинилася безпосередньо перед загрозою міжнародної неплатоспроможності. Україна знову стояла перед першою. Терміново необхідні реформи було відкладено до завершення президентських виборів у листопаді 1999 року. Після свого повторного обрання Президент Леонід Кучма призначив голову Національного банку України Віктора Юшенка новим прем'єр-міністром України та видав уряду мандат на проведення ринкових реформ.

Реформи та економічне зростання (з 2000 року)

Затверджений у грудні 1999 року і зорієнтований на реформи уряд Юшенка вже міг спиратись на парламентську більшість. Першочерговим завданням було уникнення загрози внаслідок великої заборгованості неплатоспроможності. Важливим кроком у цьому напрямку була досягнута у квітні 2000 року домовленість із кредиторами про реструктуризацію зовнішніх боргів України.

Уряд намагався послідовно використати наданий йому простір для дій і паралельно розпочав втілення в життя численних реформ. У переліку першочергових реформ поруч зі

структурними реформами стояла санація розрушеної державної фінансової системи та створення прозорої ринкової податкової системи. Проведенню реформ міг би посприяти експортний бум унаслідок знецінення гривні, а також вдала світова кон'юнктура. У перші місяці 2000 року показник ВВП зріс здебільшого завдяки експорту (Мовчан 2000).

Уряду Юшенка вдалося майже повністю погасити платіжні заборгованості держави, які на початок 2000 року становили більш ніж 7,5 млрд. грн. У минулому у випадку недовиконання запланованої податкової частини держава намагалася скорочувати дефіцит бюджету за рахунок скорочення бюджетних виплат. Часто йшлося про законні платіжні вимоги, передусім заробітної плати, пенсій та соціальної допомоги. Ця практика вела до збільшення державної заборгованості. За час перебування Віктора Юшенка на посту прем'єр-міністра (з грудня 1999 по квітень 2001 року) заборгованість держави перед населенням було майже ліквідовано. Це рішення сприяло популярності Віктора Юшенка. Та все-таки у квітні 2001 року парламент висловив недовіру уряду Юшенка. Надто багато представників конгломератів у парламенті, що прагнули надприбутків /rent-seeking/, у проведений структурних реформ вбачали загрозу своєму існуванню.

Перед наступним урядом напередодні парламентських виборів у березні 2002 року вже не стояло політичне завдання збалансування бюджету за рахунок виборців, цей уряд не хотів ставити під загрозу свої шанси на виборах. Натомість з'явилося нове «джерело для боргів», коли щодо підприємств використовували практику неповернення ПДВ. Від цієї практики постраждали передусім експортери. На 1 січня 2002 року прострачена заборгованість держави по поверненню ПДВ перед підприємствами склала близько 2,1 млрд. грн., що становить трохи більше 1% ВВП.

Дотепер не вдалося ґрунтовно реформувати податкову систему й запровадити стимули ринкових відносин. Українська податкова політика в підприємницькому секторі завдяки численним податковим привілеям швидше робить свій негативний внесок у спотворені умови змагання й підвищує невпевненість у підприємницьких рішеннях. На початку 2001 року існувало 232 види податкових привілеїв для 136000 підприємств, що

становить близько 17% усіх зареєстрованих підприємств — платників податків. Обсяг пільг оцінюється сумою в 30 млрд. грн. Фактичні надходження від податків до бюджету становили 37 млрд. грн. (Рябошлик 2001). Суттєвою причиною цієї непрозорості є тісне перехрещення політики з економікою. Підприємства, які можуть делегувати своїх представників до парламенту, виграють від цього найбільше. Санация державних фінансів та неослабне економічне зростання нагально вимагають введення відповідної стимулюючої податкової системи. Скорочення податкових привілеїв та розширення бази оподаткування є неминучим. Це дало б змогу, з одного боку, відкрити шлях до зниження податків та зміцнення платіжної дисципліни. З іншого боку, це вивільнило б кошти для проведення структурних реформ, прийнятих для соціальної сфери. Україні залишається побажати, щоб обраний у 2002 році парламент був спроможним прийняти прозору податкову реформу, дискусії про яку ведуться упродовж багатьох років. Залишається сподіватися на те, що політика не чекатиме нової кризи, щоб потім діяти. Перші успіхи уряду Юшенка у структурно-політичній сфері обмежилися реформами в сільському господарстві³ та енергетичному секторі.

Невиконане: необхідність реформ і перспектива

Теперішні макроекономічні показники України справляють враження відмінної економічної ситуації. У країні зафіксовано стійке економічне зростання, низький рівень інфляції, стабільний обмінний курс щодо долара США, позитивний баланс платіжних операцій і майже збалансований державний баланс. Та зовнішність оманлива і не дає підстав для заспокоєння. На низькому вихідному рівні ці показники зростання є маловражаючими. Високий рівень доларизації та низькі доходи населення є вирішальними для утримання низького рівня інфляції. Натомість багато реформ залишились дотепер

не розпочатими, не виконаними або не втіленими в життя. Перелік нагальних реформ довгий. Серед першочергових — санация державного бюджету та створення адекватної податкової системи. У підприємницькій сфері повинні бути наreshті введені жорсткі реструкції. Система корпоративного управління потребує значного поліпшення (Німецька консультативна група з питань економічних реформ 1999; 2001). Фінансова система країни недорозвинена і робить такий же незначний внесок у зростання, як і зруйнована інфраструктура та транспортний сектор (Giucci/Movchan 2002).

Україна повинна була б розробити і здійснити середньострокову стратегію забезпечення зовнішньої стабільності (Інститут економічних досліджень та політичних консультацій 2002б). Українській політичній та економічній еліті були надані численні пропозиції та рекомендації. Україні залишається побажати, щоб її політика не скотилася до старої схеми дій і щоб приводом до проведення реформ не стала нова економічна криза. Народ цього не заслуговує. Від політиків залежить, як шляхом реформ розкриватиметься величезний потенціал країни.

³ Для детального аналізу реформ в аграрному секторі див. Stephan von Cramon-Taubadel, Sergiy Zorya and Ludwig Striwe (eds.) (2001) Policies and Agricultural Development in Ukraine. (www.iier.kiev.ua)

Микола Томенко, к.іст.н., депутат Верховної Ради України

ЗАКОНОДАВЧА, ВИКОНАВЧА ТА СУДОВА ВЛАДИ УКРАЇНИ ДО І ПІСЛЯ ВИБОРІВ 2002 РОКУ

Парламентські вибори 2002 року могли ввійти в українську історію як приклад успішного мирного демократичного розв'язання конфлікту між владою й опозицією кінця 2000 — початку 2001 року, який за рік до виборів почав набувати непарламентських форм. Тоді сваволя з боку влади, а також застосування насильницьких методів боротьби вуличної опозиції на тлі пасивної поведінки основних владних акторів зупинили перетворення політичного конфлікту на суспільний.

Суспільство виявилось неготовим підтримати владу або опозицію в застосовуваних ними формах політичної поведінки. Таким чином, політичний конфлікт набув відкладеного статусу. Відтоді як влада, так і опозиція сподівалися досягти остаточної перемоги внаслідок єдиної можливої на сьогодні форми політичної боротьби — демократичних виборів. Саме така форма подолання політичного конфлікту залишає останнє слово не за владою чи опозицією, а безпосередньо за суспільством. Однак брак належної політичної культури й готовності з боку протилежних сторін визнавати свою поразку, а також відсутність у влади традиції рахуватися з результатами волевиявлення громадян призвели до низки негативних наслідків.

По-перше, до нетолерантної політичної дискусії між блоком влади і радикальною опозицією.

По-друге, до спроб грубого маніпулювання громадською думкою через державні й підконтрольні ЗМІ, а також адміністративного тиску на виборців і опонентів.

По-третє, до післявиборчих спроб перегляду результатів голосування як в окремих мажоритарних округах, що проявилися в невизнанні результатів виборів лише в тих із них, де перемогли опозиційні кандидати, так і в загальнонаціональному масштабі через нав'язування суспільству думки про перемогу владного блоку «За єдину Україну!».

І. Адмінресурс як визначальний чинник українських виборів 2002 року

Задовго до початку виборчої кампанії 2002 року оглядачі схилилися до думки про домінування адміністративного ресурсу як виборчої технології. Українські парламентські вибори-2002 проходили в прямій конкуренції західної та російської політтехнологічних шкіл між собою і з українським бюрократичним ноу-хау — адміністративним ресурсом.

Адміністративний ресурс — пострадянський політологічний термін, що вживається для пояснення використання органами державної влади та місцевого самоврядування чи кандидатами в народні депутати, що є державними службовцями, своїх повноважень для досягнення політичних або корпоративних інтересів шляхом порушення норм чинного законодавства.

Перебіг виборчої кампанії показав, що саме адмінресурс став визначальним чинником українських парламентських виборів. Уперше в історії України Президент держави відкрито дав чітку вказівку всім структурам виконавчої влади зайняти найактивнішу позицію в передвиборчому процесі. Уперше в сучасній історії України неформальна «партія влади» (симбіоз бюрократичної, олігархічної та регіональної еліт) виступила єдиним передвиборчим списком, очоленим главою Адміністрації Президента та прем'єр-міністром. Передвиборчий список блоку «За єдину Україну!» на 22% складався з працівників держадміністрацій та рад різних рівнів, міських голів та керівників податкових інспекцій. 20% учасників списку були підприємцями, 12% представляли директорський корпус, а 9% — це міністри уряду, їх заступники та працівники урядових структур.

Головні важелі адмінресурсу зосереджувалися насамперед у руках голів обласних та районних держадміністрацій, які вже мали успішний досвід проведення Всеукраїнського референдуму 2000 року за розширення президентських повноважень. Цього разу вони за дорученням Президента не лише займали активну позицію, безпосередньо агітуючи за виборчий список і кандидатів-мажоритарників «партії влади», а й часто самі брали участь у виборчій кампанії в якості кандидатів. Очевидно, що в українських реаліях у такий спосіб

вони могли розраховувати на використання у виборчій кампанії своїх підлеглих у виконавчій владі. Непоодинокими були випадки, коли перед виборами деякі губернатори примушували своїх підлеглих, у тому числі голів районних держадміністрацій, подавати заяви про звільнення з посади за власним бажанням без зазначення дати. Це давало губернаторам можливість безкарно звільнити їх із роботи після виборів, якщо ті не забезпечать потрібних результатів.

Незважаючи на те, що український політикум і суспільство жваво обговорювали проблему використання адмінресурсу, даючи йому однозначну негативну оцінку, протягом усієї виборчої кампанії так і не сталося жодного випадку покарання за його використання. На активність у цьому питанні виконавчої та пасивність судової влади й Центральної виборчої комісії вплинуло відоме висловлювання тодішнього глави Адміністрації Президента Володимира Литвина про те, що термін «адміністративний ресурс» є законодавчо невизначеним, тож і покарати за його використання посадових осіб неможливо.

Але хоча даний термін у законодавстві й не зустрічається, правове визначення «адміністративного ресурсу» подано в п. 16 ст. 56 «Обмеження щодо ведення передвиборної агітації» та ст. 85 «Відповідальність за порушення законодавства вибори депутатів» Закону України «Про вибори народних депутатів України».

Вичерпний перелік засобів використання адміністративного ресурсу наведено в Кримінальному кодексі України та Кодексі України про адміністративні правопорушення.

Чинний Кримінальний кодекс України визначає три спеціальні складові злочинів проти виборчих прав громадянина. Це:

- 1) перешкоджання здійсненню виборчого права (ст. 157);
- 2) неправомірне використання виборчих бюлетенів, підлог виборчих документів або неправильний підрахунок голосів чи неправильне оголошення результатів виборів (ст. 158);
- 3) порушення таємниці голосування (ст. 159).

Кодекс України про адміністративні правопорушення (ст. 184–1) визначає перелік неправомірних дій щодо використання державних коштів та іншого державного майна.

Найбільш поширеним способом застосування адміністративного ресурсу є перешкоджання здійсненню виборчого права, а саме:

- 1) перешкоджання насильством, обманом, погрозами, підкупом або іншим чином вільному здійсненню громадянином права обирати й бути обраним народним депутатом України;
- 2) перешкоджання вести передвиборну агітацію.

Використання адміністративного ресурсу, що супроводжується порушеннями виборчого законодавства, є злочином і карається відповідно:

за перешкоджання здійсненню виборчого права в залежності від впливу на результати голосування або виборів:

- обмеженням волі на строк від трьох до п'яти років або позбавленням волі на строк від двох до чотирьох років;
- позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років;
- позбавленням волі на строк від семи до дванадцяти років;

за неправомірне використання виборчих бюлетенів, підлог виборчих документів або неправильний підрахунок голосів чи неправильне оголошення результатів виборів:

- обмеженням волі на строк від трьох до п'яти років (мінімальне);
- позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років із позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років (максимальне);

за порушення таємниці голосування:

- штрафом від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк від одного до трьох років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років;

за неправомірне використання державних коштів і державного майна:

- якщо збитки не перевищують 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, настає адміністративна відповідальність;
- якщо збитки становлять 100 і більше неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, настає кримінальна відповідальність за ст. 364 Кримінального кодексу України, згідно з якою зловживання владою або службовим становищем карається виправними роботами на строк до двох років, або арештом на строк до двох місяців (мінімально), чи позбавленням волі на строк від п'яти до дванадцяти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років та з конфіскацією майна.

Проте судова влада та виборчі комісії не прийняли жодного рішення, яке б засвідчило вживання санкцій проти порушників. Більше того, виявилось кричуще протиріччя у трактуванні оскаржені результатів виборів в окремих мажоритарних округах у місцевих судах, Верховному суді та Центральній виборчій комісії. Остання, зокрема, виконуючи одні рішення Верховного суду, фактично відмовлялася виконувати інші. Наприклад, незважаючи на те, що Верховний суд України визнав підрхунок голосів на 8 виборчих дільницях в/о №18 сфальсифікованими, Центральна виборча комісія не ризикнула назвати переможцем голову Спеціальної тимчасової комісії Верховної Ради України у справі Гонгадзе Олександра Жира. Саме відсутність прецеденту покарання за використання адмінресурсу, а також прецедент невідповідності рішень Верховного суду і Центральної виборчої комісії на цих виборах може негативно позначитися під час проведення наступних президентських виборів.

Передвиборчі мотивації

Головною стратегічною особливістю минулої виборчої кампанії були передвиборчі мотивації як різних груп електорату, так і різних політиків. Голосуючи за якусь партію чи виборчий блок, виборець так чи інакше ототожнював їх із

лідером списку, якого у свою чергу розглядав як імовірного претендента на президентську посаду в 2004 році. Одночасно й імовірні учасники майбутньої президентської кампанії розглядали парламентську кампанію як підготовчий етап і можливість зайняти найвигідніші позиції напередодні головної баталії. Саме цим продиктоване бажання лідерів виборчих блоків згуртувати довкола себе не лише своїх прихильників, а й навіть ворогів своїх майбутніх конкурентів, що призвело до ідеологічної розмитості більшості виборчих списків.

Сьогодні можна констатувати, що в Україні відбулися швидше «передпрезидентські» вибори, аніж парламентські, бо на них майбутні кандидати в президенти апробували свої передвиборчі блоки. Уже сьогодні можна назвати чотирих опозиційних кандидатів, які так чи інакше можуть відіграти помітну роль у наступній президентській кампанії, і блоки, які за ними стоять, — Віктор Ющенко («Наша Україна»), Петро Симоненко (КПУ), Юлія Тимошенко (Блок партії «Батьківщина», УРП «Собор» та УСДП), Олександр Мороз (СПУ).

Складнішою є справа з визначенням кандидата «партії влади», а також із продовженням самого її існування як єдиного політичного утворення. Віктор Медведчук зі своєю партією (СДПУ(о)) з мінімальною кількістю голосів знову пройшов до парламенту, але фактично втратив шанси на статус єдиного кандидата «партії влади». У найцікавішій ситуації опинився блок «За єдину Україну!», оскільки його лідером Президент Л. Кучма призначив главу своєї Адміністрації Володимира Литвина. Це зробило його більш відомим серед українських виборців, однак Володимир Литвин так і не набув протягом виборчої кампанії статусу вірогідного єдиного кандидата в Президенти від «партії влади». Уже післявиборчі соціологічні дослідження фіксують президентський рейтинг В.Литвина на позначці лише 1,2%.

Таким чином, неформальним лідером блоку був сам Президент, який за українською Конституцією не може балотуватися на третій термін. Це означає, що Леонід Кучма в ході минулої парламентської виборчої кампанії не ставив собі завдання визначитися стосовно свого наступника, а лише намагався уникнути процедури імпідменту. Це значною мірою пояснює безпрецедентне застосування адміністративного

ресурсу на користь блоку «За єдину Україну!» як під час виборчої кампанії, так і після неї, уже в парламентських стінах, під час формування керівництва Верховної Ради.

II. Дискусія про результати виборів

Ключову роль у визначенні результатів виборів зіграло й активне втручання Президента у виборче законодавство. Новий виборчий закон, який вступив у силу з моменту підписання Президентом України 30 жовтня 2001 року, зберіг виборчу систему минулих парламентських виборів, де половина депутатського корпусу обирається в мажоритарних округах, а інша половина — за партійними списками. Протягом 2001 року Президент Кучма п'ять разів накладав вето на всі варіанти виборчого законодавства, прийняті парламентом, які передбачали або чисто пропорційну систему, або збільшення пропорційної частки у змішаній системі виборів.

Усі попередні вибори до Верховної Ради відбувалися за щоразу новими виборчими правилами. Тож можна говорити, що новий закон виявився значною мірою зорієнтованим на збереження тієї розстановки політичних сил, що існувала в минулому складі парламенту, і консервації політичних відносин у державі. Саме збереження змішаної моделі виборів дозволило «партії владі» не лише зберегти свої позиції в парламенті, а й нейтралізувати загрозу імпічменту Президента внаслідок обрання спікером її лідера — Володимира Литвина. Реально посівши в загальнонаціональному багатомандатному виборчому окрузі лише третє місце (менше 12%) і програшив навіть радикальній опозиції (СПУ і блок Юлії Тимошенко разом здобули симпатії понад 14% виборців), блок «За єдину Україну!» позиціонує себе як переможця виборів через створення найбільшої фракції в парламенті внаслідок залучення депутатів-мажоритарників, величезна частина яких йшла на вибори як самовисуванці, а не кандидати блоку.

Таким чином, влада знову, як і в радянські часи, демонструє суспільству, що останнє слово залишається за нею, а не за тими, хто її обирає. Це може мати виправдання лише з погляду самовиживання нинішнього політичного режиму, але аж ніяк не сприяє подоланню соціально-психологічної депресії,

розв'язанню соціально-економічних проблем і подальшій демократизації суспільства, стабільності та злагоди, про які говорить сама влада.

Пропорційна частина виборів

Виборча кампанія 2002 року для звичайного виборця була значно зрозумілішою порівняно з попередніми парламентськими виборами, коли йому вперше довелося голосувати за партії та виборчі блоки. А тому й політичний вибір суспільства в пропорційній частині голосування був значно прискіпливішим, виборчий бар'єр вдалося подолати лише 6-м із 33-х учасників парламентських перегонів. Одним із урків виборів 2002 року може стати усвідомлення виборцями безпосереднього зв'язку між партійною приналежністю кандидатів і політичною відповідальністю за передвиборчі обіцянки.

Результати голосування по загальнодержавному багатомандатному виборчому округу мають такий вигляд:

	Партії та виборчі блоки	Голосів «ЗА» по Україні	%
1.	Виборчий блок політичних партій «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна»	6 108 088	23,57
2.	Комуністична партія України	5 178 074	19,98
3.	Виборчий блок політичних партій «За єдину Україну!»	3 051 056	11,77
4.	Виборчий блок політичних партій «Виборчий блок Юлії Тимошенко»	1 882 087	7,26
5.	Соціалістична партія України	1 780 642	6,87
6.	Соціал-демократична партія України (об'єднана)	1 626 721	6,27
7.	Виборчий блок політичних партій «Блок Наталії Вітренко»	836 198	3,22
8.	Всеукраїнське політичне об'єднання «Жінки за майбутнє»	547 916	2,11
9.	Виборчий блок політичних партій «Команда озимого покоління»	525 025	2,02
10.	Комуністична партія України (оновлена)	362 712	1,39

	Партії та виборчі блоки	Голосів «ЗА» по Україні	%
11.	Партія зелених України	338 252	1,30
12.	Політична партія «Яблуко»	299 764	1,15
13.	Виборчий блок політичних партій «Єдність»	282 491	1,09
14.	Виборчий блок політичних партій «Демократична партія України - партія «Демократичний союз»	227 393	0,87
15.	Партія «Нова генерація України»	201 157	0,77
16.	Виборчий блок політичних партій «Руський блок»	190 839	0,73
17.	Виборчий блок політичних партій «ЗУБР» (За Україну, Білорусію, Росію)	112 259	0,43
18.	Комуністична партія робітників і селян	106 904	0,41
19.	Селянська партія України	98 428	0,37
20.	Партія реабілітації тяжкохворих України	91 098	0,35
21.	Всеукраїнська партія трудящих	88 842	0,34
22.	Політична партія «Всеукраїнське об'єднання християн»	75 174	0,29
23.	Соціал-демократична партія України	68 664	0,26
24.	Виборчий блок політичних партій «Народний рух України»	41 730	0,16
25.	Виборчий блок політичних партій «Проти всіх»	29 665	0,11
26.	Українська морська партія	29 025	0,11
27.	Народна партія вкладників та соціального захисту	27 273	0,10
28.	Всеукраїнська партія «Нова сила»	26 299	0,10
29.	Українська політична партія «Християнський рух»	23 591	0,09
30.	Партія Всеукраїнського об'єднання лівих «Справедливість»	21 957	0,08
31.	Українська національна асамблея	11 839	0,04
32.	Виборчий блок політичних партій «Українська партія та Всеукраїнська партія міжнародного порозуміння «Новий світ»	11 048	0,04
33.	Ліберальна партія України (оновлена)	8 535	0,03

Дані без урахування бюлетнів, що визнані недійсними та тих, де були віддані голоси проти всіх.

Розподіл мандатів між партіями (блоками) за пропорційною частиною виборів:

Кількість голосів «ЗА» партії або виборчі блоки, які отримали 4 та більше відсотків голосів виборців:	19 626 668	75,75%
Кількість депутатських мандатів	225	
Виборча квота на один мандат	87 229	
Коефіцієнт перерозподілу	1,3201	

Отже, якби парламентські вибори відбувалися в Україні за чисто пропорційною виборчою системою, то за збігання коефіцієнту перерозподілу виборча квота на один мандат становила б 43 615 отриманих голосів виборців. Тож фракційний склад парламенту мав би такий вигляд:

Партії та виборчі блоки	Кількість голосів	Кількість мандатів
1. «Наша Україна»	6 108 088	140
2. Комуністична партія України	5 178 074	119
3. «За єдину Україну!»	3 051 056	70
4. Блок Юлії Тимошенко	1 882 087	43
5. Соціалістична партія України	1 780 642	41
6. Соціал-демократична партія України (об'єднана)	1 626 721	37

Таким чином, блок Віктора Юшенка «Наша Україна», блок Юлії Тимошенко та Соціалістична партія Олександра Мороза отримали б майже половину парламентських мандатів — 224, а разом із комуністами вони б мали 343 голоси за ймовірний імпічмент (більше 3/4 голосів у Верховній Раді).

Пропрезидентські «За єдину Україну!» та СДПУ(о) мали б лише 107 (зараз — 208).

Мажоритарна частина виборів

У мажоритарній частині виборів кандидати від політичних партій і виборчих блоків склали значно більшу конкуренцію безпартійним кандидатам, ніж на виборах 1998 року. Причому навіть декларуючи в округах свою безпартійність і політичну незаангажованість, значна частина обраних депутатів-мажоритар-

ників уже в стінах парламенту приєдналася до фракції пропрезидентського блоку «За єдину Україну!». Саме така тенденція проявилася на минулих виборах, коли багато бізнесменів-депутатів одразу ж записалися до фракції «партії влади» НДП.

Місцева та регіональна влада змушена була підтримувати пропрезидентські налаштованих кандидатів з умовою, що вони, будучи обраними, лоповнять лави фракції блоку «За єдину Україну!». До того ж навіть кістяк фракції «Трудової України» і «Партії регіонів» у минулому складі парламенту становили депутати-мажоритарники з переважними шансами на повторну перемогу.

Мотивація голосування в багатьох мажоритарних округах залишилася суттєво іншою, ніж за партії та виборчі блоки. Це стосується зокрема ідеологічної мотиваційної складової. У багатьох регіонах України виборці або не вбачали необхідності одночасної підтримки і списку, і кандидатів-мажоритарників, висунутих партіями чи блоками, або не пов'язували ідеологічної мотивації з конкретним представником партії (блоку) у своєму окрузі.

Ідеологічно найпослідовнішими в цьому плані виявилися виборці Західної України та Києва, які голосували за список і кандидатів в округах від блоку «Наша Україна», а також Донецької області, де було віддано перевагу кандидатам від блоку «За єдину Україну!». Цікаво, що найнепослідовнішими показали себе прихильники КПУ, список якої переміг у 100 виборчих округах, але депутатами в них стали лише шестеро комуністів.

Партії та виборчі блоки	Кількість округів, де перемогли списки партій/блоків	Кількість округів, де перемогли кандидати, висунуті партіями/блоками
Виборчий блок політичних партій «Блок Віктора Юшенка «Наша Україна»	94	41
Комуністична партія України	100	6
Виборчий блок політичних партій «За єдину Україну!»	18	66
Виборчий блок політичних партій «Виборчий блок Юлії Тимошенко»	1	—
Соціалістична партія України	12	2
Соціал-демократична партія України (об'єднана)	—	5

Крім шести партій, які подолали виборчий бар'єр, через мажоритарні округи до парламенту змогли потрапити представники ще п'яти дрібних політичних партій. Таким чином, висуванці партій і блоків перемогли лише в 129 з 225 мажоритарних округів.

Ще 27 партійців-самовисуванців також отримали депутатські мандати. Найбільше таких також серед членів партій-учасниць блоку «За єдину Україну!». Тож не дивно, що у створеній фракції «Єдина Україна» кількість депутатів-мажоритарників у 5 разів перевищує кількість депутатів, обраних за списком.

Формування парламентських фракцій

Фракції	Обрано за списком	Обрано в округах	Приєдналось самовисуванців	Загальна кількість	% у ВР
«Наша Україна»	70	42	7	119	26,6
Комуністична партія України (фракція комуністів)	59	6	—	65	14,6
«Єдина Україна»	35	86	54	175	39,2
Блок Юлії Тимошенко	22	—	1	23	5,1
Соціалістична партія України (фракція СПУ)	20	2	—	22	4,9
Соціал-демократична партія України (об'єднана)	19	8	4	31	6,9
Позафракційні депутати	—	12	—	12	2,7

Станом на 15.05.2002 було обрано 447 депутатів.

Проте неприродною видається ситуація, коли найбільшу парламентську фракцію створив виборчий блок, який за виборчими списками переміг лише в 16 округах Донецької та 2 округах Сумської області (8% округів). Хибність тези представників влади стосовно того, що голосування за їхніх кандидатів-мажоритарників означає також підтримку блоку «За єдину Україну!», найкраще ілюструє ситуація в окрузі № 36 на Дніпропетровщині, де переміг колишній голова Служби безпеки України Леонід Деркач, офіційно висунутий цим блоком. У цьому ж окрузі ці самі виборці цього ж дня віддали свої голоси за партійний список радикально опозиційного

блоку Юлії Тимошенко, що аж ніяк не може свідчити про їхню підтримку «партії влади».

Унаслідок такого перерозподілу мажоритарних кандидатів фракції, які підтримують Президента, значно зміцнили свої позиції. «Єдина Україна» з третього місця піднялася на перше, а СДПУ(о) — з останнього на четверте.

III. Особливості політичного режиму України

Разом із тим парадокси українських парламентських виборів лише вкотре підтвердили висновки політологів про неконституційність політичного режиму. Показово, що питання необхідності зміни системи влади в державі у своїй передвиборчій риториці ставили практично всі учасники виборчої кампанії, які подолали 4% бар'єр. Усі вони, хіба що це не стосується блоку «За єдину Україну!», говорили про невідповідність Конституції системи призначень на ключові посади в системі виконавчої влади і виступали за більшу самостійність уряду, вплив парламенту на його формування й таке інше.

Розподіл влади

Від часу введення посади Президента (1 грудня 1991 року) співвідношення сил у трикутнику «Президент — Верховна Рада — Кабінет Міністрів» неодноразово змінювалось. Причому якщо значення та роль Президента України, а також його Адміністрації поступово, але неухильно зростали, то престиж парламенту так само неухильно падав. Основним мірилом значимості парламентського та президентського інститутів влади в Україні є вплив на формування та діяльність уряду.

Конституційний статус уряду як головного органу в системі виконавчої влади до останнього часу не врегульований окремим законом. Принцип та правила формування, а також сама діяльність Кабінету Міністрів не мають законодавчого забезпечення, незважаючи на те, що Верховна Рада неодноразово приймала законопроекти «Про Кабінет Міністрів», — Президент України на кожен із них накладав вето. Ситуація законодавчої невизначеності блокує будь-які спроби здійснення адміністративної реформи й дозволяє Адміністрації Президента формально і неформально втручатись у діяльність

уряду, призначати в ньому на ключові посади і звільняти з них власні кандидатури часто без будь-яких пояснень і консультацій із парламентом. Лише кандидатура прем'єр-міністра має бути схвалена більшістю парламенту. Така нелогічна з першого погляду ситуація стала можливою тому, що фактично Україна сьогодні живе з політичним режимом, який не визначений чинною Конституцією, і уряд є головним заручником невідповідності реальної і конституційної систем управління державою.

Сьогодні система центральної виконавчої влади в Україні функціонує за схемою, коли існує щонайменше 4–5 центрів прийняття рішень у системі виконавчої влади, а тому відсутній єдиний центр контролю за реалізацією і відповідальністю за ці рішення. Самодостатніми структурами з не виправдано розширеними повноваженнями стали Державна податкова адміністрація, Рада національної безпеки й оборони, Адміністрація Президента тощо. Окрім того, на відміну від усталеної в державі практики, з Конституції України не випливає те, що система правоохоронних органів в Україні є автономною політичною й управлінською одиницею. Вона мусить бути інкорпорована в систему виконавчої влади, однак на практиці фактично підконтрольна лише Президентіві. З Конституції не випливає, що Податкова адміністрація є автономною квазі-урядовою структурою і функціонує самостійно від уряду. А на практиці керівник цього органу виконавчої влади дозволяв собі не лише не погоджуватися з урядом загалом, але й публічно критикувати власний уряд. З української конституційної моделі влади не випливає також, що обласні й районні державні адміністрації є майже самостійними щодо виконання управлінських рішень і орієнтуються виключно на позицію Адміністрації Президента, а не уряду. Отож залишається відкритою проблема приведення у відповідність до Конституції системи державної виконавчої влади.

Формування останнього уряду — уряду А. Кінаха — однозначно засвідчило те, що прем'єр-міністр сьогодні є лише формальним радником у кадрових призначеннях. Остаточне рішення з цих питань ухвалює Адміністрація Президента і сам Президент. І якщо на призначення членів уряду прем'єр хоча б частково впливає, то до призначення голів обласних

адміністрацій він практично непричетний. Але, згідно з Конституцією, обласні та районні державні адміністрації створюють єдину з урядом систему виконавчої влади.

За такої системи врядування державою, коли призначає на посади один владний інститут, а відповідає за діяльність цих людей на їхніх посадах зовсім інший, рано чи пізно може настати критичний момент для всієї системи державної влади, усі інститути якої одночасно демонструватимуть безпорадність у вирішенні невідкладних проблем, а деякі навіть некомпетентність і безвідповідальність.

Системна криза посилюється своєрідним компромісом у трактуванні положень Конституції: Президент не є главою виконавчої влади, а парламент не формує уряду. За наявності розставовки політичних сил у державі та нормативного невизначення взаємин у трикутнику «Президент — парламент — уряд» подвійне трактування нинішньої конституційної моделі організації влади і в найближчому майбутньому залишатиметься джерелом напруженості та нестабільності.

Центр прийняття всіх оперативних економічних рішень зміщено з Кабінету Міністрів в Адміністрацію Президента. Окрім кадрової ініціативи, Президент Л.Кучма перебрав на себе від уряду і Верховної Ради ще й прерогативу розробляти і приймати рішення, пов'язані з визначенням принципів формування виконавчої влади. Прем'єр-міністр, усі віцепрем'єри та міністри за характером повноважень, за порядком призначення на посади і звільнення з них належать до політичних призначенців, але фактично призначаються на ці політичні посади з числа держслужбовців.

Трансформація політичного режиму

Президент, парламент і політична опозиція єдиним способом подолання системної кризи в державі вважають інституційні зміни. Усі учасники політичного протистояння неодноразово висловлювалися на користь внесення змін до Конституції. Імплементація результатів Всеукраїнського референдуму 2000 року для суттєвого розширення повноважень Президента не отримала підтримки в парламенті. Незважаючи на це, Президент і його команда продовжують агітувати за необхідність конституційного унормування президентської

республіки в Україні. У свою чергу, спроби парламентської опозиції на хвилі загострення політичної кризи змінити модель державної влади на парламентсько-президентську або навіть просто парламентську успішно нейтралізовані адміністративною й олігархічною складовими політичного режиму. З огляду на те, що обидві сторони визнають необхідність внесення змін до Основного Закону, нових спроб слід чекати одразу ж після парламентських виборів 2002 року.

Імовірно право Президента розпускати Верховну Раду майже автоматично буде компенсоване обов'язковою формалізацією статусу парламентської більшості.

Контрпропозиції, нещодавно озвучені блоком Віктора Ющенка «Наша Україна» у формі пропонованого політичного договору, передбачають проведення державно-правової реформи з внесенням необхідних змін до Конституції, а саме:

- 1) Законодавче врегулювання діяльності парламентської більшості та парламентської опозиції.
- 2) Запровадження пропорційної моделі виборів до Верховної Ради України, а також до обласних, районних і міських рад.
- 3) Розведення в часі парламентських та місцевих виборів, а також виборів Президента.
- 4) Введення представницького принципу формування Центральної виборчої комісії.
- 5) Формування Кабінету Міністрів парламентською більшістю.
- 6) Підпорядкування урядові Державної податкової адміністрації та Державної митної служби.
- 7) Запровадження виборності керівників виконавчих органів місцевого самоврядування та передачі їм окремих функцій місцевих держадміністрацій, за якими залишаться функції нагляду.
- 8) Запровадження призначення на посаду та звільнення з неї Генерального прокурора та голови Служби безпеки України Верховною Радою за поданням парламентського профільного комітету.

Новий парламент, незалежно від того, які політичні сили в ньому остаточно переможуть, буде більш активним суб'єктом у процесі формування уряду. Поки що цьому заважає, насамперед, внутрішня боротьба за ключові парламентські позиції. Таким чином, складна конфігурація парламентських сил і конфлікт інтерпретацій результатів виборів фактично унеможливили на даному етапі створення стійкої ідеологічної парламентської більшості. Не може бути створена й виразно опозиційна. Тобто мова вкотре в українській історії йде лише про ситуацію нестійкої політичної рівноваги, адже ситуативна коаліційна більшість навряд чи зможе гарантувати створення і діяльність сильного коаліційного уряду.

Унаслідок політично некоректних дій влади політичний конфлікт відразу після виборів призвів до виникнення справжньої парламентської кризи, від способів розв'язання якої залежить, яким чином буде розвиватися політична ситуація до президентських виборів. Укотре в українській політиці постає питання про перерозподіл владних повноважень між парламентом, Президентом та урядом. Ця парламентська криза внаслідок неможливості розв'язання основного політичного конфлікту цілком може перерости в кризу конституційну. Проте практика політичного процесу останнього десятиріччя засвідчує, як правило, ситуативне, а не стратегічне вирішення базових суспільних проблем.

Оптимізація системи влади та зміна політичної еліти реально можливі лише після президентських виборів в Україні.

Сергій Телешун, д.політ.н., президент благодійного фонду «Співдружність»

ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ФІНАНСОВО-ПРОМИСЛОВИХ ГРУП ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПОЛІТИЧНУ СИСТЕМУ УКРАЇНИ

Минулі вибори до Верховної Ради України, структуризація парламенту, кадрові призначення після закінчення парламентських виборів показали ряд тенденцій у політичному житті України. Це, по-перше, значне посилення впливу фінансово-промислових груп на політичні процеси, процеси прийняття рішень тощо. По-друге, подальше поступове відмирання інституту політичних партій, у класичному його розумінні, як репрезентантів інтересів окремих соціальних груп. По-третє, зростання впливу на політичні процеси загальнодержавного рівня регіональних фінансово-промислових груп. По-четверте, майже повна підконтрольність різним фінансово-промисловим групам «четвертої» влади. Це стосується здебільшого друкованих ЗМІ, телеканалів, меншою мірою — інтернет-видань. Таким чином, система фінансово-промислових груп із політичними надбудовами фактично замінила в Україні партійну систему, що не може не позначитися на функціонуванні політичної системи в цілому.

На відміну від західних країн, де бізнес-еліта формується на рівні малого та середнього бізнесу, в Україні цей процес має інший характер. Еліта сформувалася після розпаду СРСР на основі молодих енергійних представників старої бюрократії. Потім дані групи органічно поєдналися з новими можновладцями. Більше того, якщо в традиційних західних політичних системах політика формується не за рішенням сенату чи навіть Президента, а внаслідок досягнення компромісу чи консенсусу між різними лобістськими, політичними, медійними, експертними групами, то в Україні поки що вирішальне слово на підтримку тієї чи іншої групи залишається за Президентом, урядом та групами, що приймають рішення. Навіть якщо та чи інша ФПГ підтримує іншу політичну силу, шляхом прямого чи непрямого тиску, фінансових та економічних важелів впливу представників ФПГ і політичних груп можна змусити здійснювати саме ту політику, яка вигідна

панівному режиму. Досить показовим у цьому плані є голосування 7 представників великого бізнесу, що входили до фракції «Наша Україна», усупереч її позиції за представника провідної фракції Володимира Литвина на місце спікера. До таких важелів, напевно, можна зарахувати тиск фіскальних органів на бізнес-структури, а також надання певних пільг, наприклад, у приватизації тих чи інших об'єктів. Стосовно цього конкретного прикладу ряд експертів відзначає, що до представників інтересів «УкрСиббанку» та НК «Лукойл» швидше за все був застосований метод не залякування, а надання привілеїв. З іншого боку, метод тиску може бути задіяний у формі відмови органів держави представникам як вітчизняного, так і зарубіжного бізнесу в «пільговій» приватизації тих чи інших підприємств, що мають стратегічне значення. Таким чином, окремі фігури в системі центральної влади проводять щодо ФПГ і політичних груп впливу політику «кнута і пряника», підтримуючи систему стримувань та противаг і не дозволяючи окремій групі утримувати надто багато політичних, економічних, фінансових важелів впливу.

Процес становлення ФПГ та заміна традиційної партійної системи в Україні

На даному етапі більшість політичних аналітиків схильна в безпосередній політичній лексикі використовувати стандартну схему класифікації політичних партій, виділяючи в них структури консервативного, націонал-демократичного, християнсько-демократичного, ліберального, соціалістичного напрямку. Таким чином, подібна класифікація ґрунтується на жорсткій прив'язці політичних сил до основних суспільно-політичних ідеологій. Іншим, більш адаптованим варіантом подібної класифікації слугує розподіл «праворадикали — праві — правоцентристи — центристи — лівоцентристи — ліворадикали». Про популярність такої схеми свідчать і особливості агітації, коли окремими політичними силами проводилась рекламна кампанія, заснована на рекламі ідеології (СДПУ(о)). Крім того, на думку ряду аналітиків, на кінцевих етапах передвиборної кампанії здійснювалися спроби протиставлення окремих політичних сил на ідеологічному ґрунті, активно викори-

стовувалася технологія розмежування на основі політично-життєвих цінностей тощо.

Разом із тим проведений нами аналіз свідчить про те, що вищевказана популярна раніше класифікація практично віджила своє. Річ навіть не в тому, що на даному етапі в Україні не існує партій, які б стояли на класичних позиціях якоїсь певної ідеології. Більше того, на думку ряду дослідників, 70% програм політичних партій України за своєю суттю є соціал-демократичними, а імідж соціал-демократів використовують лише декілька партій, причому активно — лише одна. Справа, на нашу думку, в більш глобальних тенденціях еволюції політичної системи України.

Відсутність в Україні детального аналізу основних політичних тенденцій ХХ сторіччя пояснює спотворені уявлення про сутність політичних партій в індустріально-інформаційному українському суспільстві кінця 80-х — початку 90-х. Політичним лідерам демократичного спрямування першої хвилі здавалося, що саме партії, які мали б забезпечувати жорсткий зв'язок між соціальними верствами та владою, зроби́ть процес управління прозорим. Але вже на початку 90-х років, коли виникло декілька десятків політичних партій та організацій, що заповнили, як вважалося, основні місця в традиційному політичному спектрі, дослідники партійної палітри знаходять відмінності між реальним політичним життям і політичним міфом суспільства. Так, практично майже всі аналітики приходять до висновку, що, з одного боку, партії не мають якоїсь більш-менш серйозної соціальної підтримки, з іншого, зміст боротьби партій за владу є не бажанням реалізувати інтереси певних соціальних верств, а зумовлений або власним честолюбством, або, що більш суттєво, тими фінансово-економічними дивідендами, які надає владна посада чи близькість до такої особи.

Зазначені відмінності значно вплинули на розклад наявних політичних партій. Цікаво, що, здійснюючи класифікацію партій, дослідники виставляють в один ряд із традиційними ідеологічними партіями так званий «блок влади», «партію влади». Такі терміни є нічим іншим, як варіантами термінів «державно-управлінська еліта», «правляча еліта». Тим самим не зберігається основний принцип класифікації, але разом із тим відображається реальний розклад сил на політичній арені.

Таким чином палітра зареєстрованих політичних партій в Україні до середини 90-х років відображала уявлення про «ідеологічність» діяльності партій. Ці партії були відірвані від переважної частини населення, оскільки декларовані ними принципи та постулати не відповідали реальному соціальному поділу суспільства.

Крім того, разом з організованими партіями існувала формально поки що безпартійна «партія влади», яка відображала, на відміну від зареєстрованих партій, реальні інтереси частини суспільства (державно-господарської бюрократії). Більше того, у цей період простежується процес становлення фінансово-господарських кланів, які здебільшого мають чіткий або розмитий регіональний характер.

Радикальний переворот у розстановці основних політичних партій України відбувся внаслідок виборчих кампаній 1998-99 років, а також у ході підготовки до них. Утворився певний альянс між більшістю традиційних «ідеологічних» партій та частиною раніше «безпартійної» партії влади. Особливо цей процес був помітний серед тих, хто зрозумів для себе вигоду вливання в офіційні політичні партії, унаслідок чого були створені Народно-демократична партія, Соціал-демократична партія (об'єднана), Партія економічного відродження та інші.

Після остаточного прийняття на той час нового виборчого закону і в процесі підготовки до виборів були зареєстровані нові чи виведені з тіні «старі» партії, що становили різноманітні фінансово-політичні угруповання. У такий спосіб виникли Аграрна партія, «Трудова Україна», партія «Реформи та порядок», була реанімована «Громада». Пізніше до них приєдналися «Демократичний союз», реформована Демократична партія тощо.

Характерною рисою названих партій є повна відсутність різниці між партійними програмами, які власне і є квінт-есенцією ідеологічних розбіжностей. Тим самим іще раз було продемонстровано той факт, що дані партії виражають інтереси того самого соціального шару — державно-господарської бюрократії. Більше того, ці партії є інструментами, «політичним дахом» для різних бюрократичних кланів, що змагаються між собою за доступ до бюджетних коштів, задоволення економічних та фінансових інтересів, до прива-

тизованих підприємств, кадрових ресурсів, що саме й забезпечують згадані блага тощо.

Крім того, ці організації в основній своїй більшості були політичним інструментом однієї чи декількох фінансово-політичних груп, а також економічного середовища, що є водночас середовищем і для цих партій.

Вибори 2002 року та підготовка до них іще більше поглибили й закріпили вищеперелічені тенденції зростання впливу на політичне життя фінансово-промислових груп, інструментом якого стали партії та блоки. На нашу думку, в даному аспекті можна виділити декілька тенденцій.

По-перше, зменшення ваги ідеології та заміна даного поняття на конкретні інтереси окремих фінансово-промислових груп. Більше того, навіть у масовій політичній свідомості ідеологія відійшла на задній план. Так, програми партій та передвиборчих блоків мали більш декларативний характер і в основній своїй масі не були важелем для тиску на свідомість виборця. «Ідеологічні» партії, що ще залишилися, здебільшого не відігравали значущої ролі. В основному вони ділилися на два типи:

1. «Старі ідеологічні» партії (НРУ, УНР тощо), що вплили до певних об'єднань, у яких були представлені конкретні інтереси ФПГ. У даному контексті такі партії використовувалися цими угрупованнями для створення політичного міфу ідеологічного наповнення такої сили.
2. Партії-проекти, що були створені тим чи іншим фінансово-політичним кланом. У даному аспекті можна виділити так звані технологічні партії деструктивного характеру (КПРС, КПУ(о), так і не зареєстрований блок «За Ющенка!» тощо). Такі партійні об'єднання створювалися для «вдбання» «політичних балів» у партій-лідерів. Крім того, аналітики виділяють так звані партії-проекти, що мали допоміжний характер (ВПО «Жінки за майбутнє», «Команда озимого покоління», почасти «Яблуко» тощо). Джерела фінансування й координації цих партій містилися в тому чи іншому політичному клані. Такі партії мали на меті принесення додаткових дивідендів і в разі їх проходження до парламенту зайняли б позицію тієї чи іншої ФПГ, зміцнивши її.

По-друге, у період передвиборчої кампанії з'явилися широкі об'єднання, що синтезували в собі інтереси різних ФПГ. Більше того, між цими групами нерідко були явні чи латентні конфлікти. Показовим щодо цього є блок «За єдину Україну!», в якому представлені інтереси 5 великих ФПГ. Крім того, в самій структурі кожної ФПГ, як правило, існують свої мікрогрупи, що також привносять фактор дестабілізації в такі мегаоб'єднання. Більше того, такий стан речей призвів після виборів і початкової структуризації парламенту до ескалації конфлікту й виокремлення чітких груп народних обранців того чи іншого клану. Так, «донецька група», що була представлена на виборах «Партією регіонів», має найбільші амбіції й велику кількість фінансових, економічних, кадрових інтересів, що можуть суперечити інтересам інших учасників коаліції.

По-третє, вибори до ВРУ та активне використання представниками тієї чи іншої ФПГ «адмінресурсу», особливо в мажоритарних округах, показали регіоналізацію їх впливу. Так, можна навести приклад партії «Єдність» у Києві, «Партії регіонів» (саме ПР, а не блоку «За єдину Україну!») в Донецькій області, «Трудової України» — у Дніпропетровській, «Нашої України» і частково «Блоку Юлії Тимошенко» в західних областях.

По-четверте, окремі ФПГ орієнтувалися на різні політичні сили з урахуванням політичної перспективи. Показовим щодо цього є латентна орієнтація частини «донецької» та «харківської» груп, що традиційно мають свої партії впливу й офіційно та практично підтримували «блок влади», на виборчий блок «Наша Україна». Більше того, на думку аналітиків, дана тенденція може зростати з наближенням президентських виборів. Хоча на даний момент ця група орієнтується на Президента.

По-п'яте, інформаційний простір України зазнав остаточного поділу. Так, практично не залишилося невідконтрольного тій чи іншій ФПГ друкованого засобу масової інформації, телеканалу, інтернет-видання. Більше того, журналісти переважно підконтрольні певному політичному клану. Навіть так звані «незалежні» журналісти, як правило, виходять якщо не з постійної, то з конкретно-часової залежності.

Таким чином, ФПГ мають тенденцію до все більшого впливу на політичні процеси в Україні. На думку окремих

політиків, якщо у Верховній Раді минулого скликання ще можна було виокремити частину «незалежних» депутатів, що часто міняли свою позицію згідно з конкретним інтересом, то в нинішній таких практично не залишилося. Більше того, будь-яке кадрове рішення в структурі виконавчої влади має контекст упровадження в життя інтересів тієї чи іншої ФПГ; саме так воно сприймається й суспільством.

Відповідно до проведеного аналізу та систематизації інформації з 27 друкованих та електронних ЗМІ була зроблена наведена нижче експертна оцінка політичного й економічного функціонування основних ФПГ та політичних надбудов в Україні.

Донецька ФПГ.

Політична надбудова — «Партія регіонів»

По суті, мова йде не про якусь певну чітко структуровану ієрархічну структуру, а про конгломерат, що тісно координує між собою свою діяльність й має загальне донецьке походження.

Кістактом такого конгломерату є компанії, що починали свою діяльність як великі трейдери на ринку вугілля, сталі й газу. Серед них, як правило, виділяють так званий «пул ІСД» («Індустріальний союз Донбасу», «Регіон», ЗАТ «Візаві», швейцарську компанію «Леман Комотідес»), а також інші компанії, найбільші з яких — «АРС», «Емброд-Україна», «ДАНКО», «Люкс» тощо. Фінансові потоки цієї групи проходять через «Донгорбанк». Крім того, ІСД через торговий дім «Азовсталь» володіє блокувальним пакетом акцій «Першого українського міжнародного банку», а представники певних структур є акціонерами української страхової компанії «АСКА». Ключовими фігурами є Віталій Гайдук, Сергій Тарута, Ринат Ахметов. Вищезазвані донецькі структури поведуться в бізнесі більш ніж автономно, але, згідно з певною інформацією, позиції Рината Ахметова в питаннях політичних є вирішальною.

На даний час донецька ФПГ контролює більшу частину промислових підприємств свого регіону: металургійні комбінати «Азовсталь», «Єнакіївський металургійний завод», Алчевський металургійний завод (частково), Краматорський

металургійний завод, Макіївський металургійний комбінат, Керченський металургійний завод. Усі ці підприємства випускають більше 10 млн. тонн сталі на рік.

Донецькій ФПГ належить Камиш-Бурунський залізнодорожний комбінат, група також веде боротьбу за володіння рядом інших українських залізничних і «марганцевих» ГЗКів.

Із трубних заводів ФПГ контролює Харцизький трубний завод, який є монополістом на ринку СНД із виробництва труб великого діаметру та основним поставником «Газпрому». З коксохімічних підприємств група володіє найбільшим за потужністю в Європі Авдіївським коксохімічним заводом, Алчевським КХЗ, а також пакетами акцій «Донецьккоксу» та «Макрохіму».

Більше того, донецька ФПГ контролює більшу частину українських шахт, що добувають коксівне вугілля, і, таким чином, повністю замикає на собі технологічний ланцюг «вугілля — кокс — метал».

Крім того, «Індустріальний союз Донбасу» є великим газотрейдером, який поставляє на промислові підприємства регіону газ, що закуповується в компанії «Ітера», у Туркменістані та Узбекистані.

Донецька ФПГ посідає провідні позиції в Україні та СНД із випуску гірничошахтного обладнання, об'єднавши в корпорацію «Укрвуглемаш» шість заводів Донецької та Луганської областей і два російських підприємства.

Крім того, корпорація «Індустріальний союз Донбасу» володіє блокувальним пакетом акцій одного з найбільших машинобудівних підприємств СНД — мариупольським концерном «Азовмаш».

ФПГ виявляє активність на ринку харчової продукції. Це передусім компанія «Київ-Конті» — одне з найбільших підприємств із випуску кондитерських виробів в Україні. Структури, близькі до «Київ-Конті», контролюють Донецький пивзавод (торгова марка «Сармат», посідає 4-е місце в Україні з виробництва пива), а також Артемівський завод шампанських вин. Крім того, у сфері впливу перебуває і концерн «Донбас лікергорілکا», що об'єднує декілька підприємств регіону.

На ринку зв'язку група представлена компанією «DCC» — оператором стільникового зв'язку.

Вплив на ЗМІ цієї групи доволі незначний, що пояснюється її регіональним характером. Так, «донецька група» контролює майже всі ЗМІ власного регіону, на загальнодержавному рівні має вплив на газету «Сегодня» й опосередковано — на телеканал «Тоніс».

Крім того, Ринат Ахметов — почесний президент футбольного клубу «Шахтар», що є одним із лідерів вітчизняного чемпіонату.

Наразі донецька ФПГ проводить масштабний проект в енергетиці регіону зі створення першого в СНД вертикально інтегрованого вугільно-енергетичного холдингу, що включає в себе шахти, які добувають енергетичне вугілля, теплові електростанції та енергорозподільчі мережі.

Крім вищезгаданих компаній, слід згадати структури, що тісно взаємодіють із донецькою ФПГ. *По-перше*, це «Укрпідшипник», корпорація, яка раніше керувалася віце-губернатором області Андрієм Ключевим, а після обрання його народним депутатом України — його братом Сергієм. Ця структура контролює ряд підшипникових заводів України, «Донецьккокс», «Донецьккабель». *По-друге*, це компанія «Укрінтерпродукт», керована народним депутатом України Олександром Лещинським. «Укрінтерпродукт» є одним із найбільших операторів на українському ринку продовольства. Йому належить велика кількість хлібокомбінатів, молокозаводів тощо.

На виборах до ВР України в Донецькій області провладний блок «За єдину Україну!» показав найкращі кількісні та якісні результати як за пропорційною системою, так і в мажоритарних округах. Таким чином, безпосередніми представниками групи Рината Ахметова можна назвати Равіля Саффіуліна, Тетяну Бахтєєву, Олександра Колоніарі, Олександра Лещинського, Андрія Ключева, Віталія Хомутинника, Володимира Авраменка, Олексія Корсакова, Валерія Конавальнока, Віктора Слаута, Ігоря Шкиря, Геннадія Васильєва, а також — за певних умов — Раїсу Богатирьову.

У вертикалі виконавчої влади можна назвати: міністра палива та енергетики Віталія Гайдука, міністра фінансів Ігоря Юшка, референта Президента Сергія Львовичкіна, що є сином давнього друга губернатора Віктора Януковича. Деякі аналітики

зараховують до осіб, що перебувають під певним впливом даної ФПГ, першого віце-прем'єра Олега Дубину. Крім того, вплив цієї ФПГ поширюється й на Сергія Тулуба.

На думку окремих дослідників, на pana Януковича та pana Таруту мають вплив ієрархи Московського патріархату, що в системі з великою кількістю приходів у даному регіоні дає досить потужне релігійне лобі інтересів названої конфесії.

Група має регіональні зв'язки з Луганською та Запорізькою областями.

Таким чином, як у виконавчій, так і в законодавчій гілках влади ми можемо спостерігати досить потужне донецьке лобі. Більше того, на думку ряду експертів, саме позиція донецької ФПГ стане одним із найважливіших чинників на майбутніх президентських виборах. Саме від підтримки електоратом Донбасу того чи іншого кандидата великою мірою залежить його обрання. А така підтримка, як показали минулі вибори, залежить передусім від позиції донецької ФПГ. Таким чином, зараз ніякій політичній силі не вигідно погіршувати стосунки з цією групою, і вона у свою чергу може себе почувати досить упевнено.

Дніпропетровські ФПГ. Політична надбудова — «Трудова Україна»

Інша досить впливова ФПГ України бере своє регіональне походження з Дніпропетровська. Експерти вказують на «Трудову Україну» (входить до складу «За єдину Україну!») та «Команду озимого покоління» як на партії, що є інструментом даної групи. Водночас, як і в донецькій ФПГ, тут швидше можна говорити про конгломерат структур, причому, наприклад, у «Трудовій Україні» існує конфлікт між «групою Деркачів» та «групою Пінчука».

Група Віктора Пінчука є найбільш впливовою серед дніпропетровських ФПГ. Головує в ній Віктор Пінчук — другий чоловік дочки Леоніда Кучми Олена Франчук. Економічною основою групи є концерн «Інтерпайп», що займається виробництвом труб та продажем газу. Вікторові Пінчуку належить 65% акцій концерну. До складу «Інтерпайпу» входять банк «Кредит-Дніпро», фірми «Труботрейд»,

«Белінтерпайп», «Логоімпекс», ряд фірм з іноземним капіталом.

У сфері впливу концерну перебувають трубопрокатні підприємства регіону (Нижньодніпровський, Новомосковський, Нікопольський, Дніпровський трубні заводи), підприємства чорної металургії. «Інтерпайпу» належать контрольні пакети акцій Нікопольського феросплавного заводу, ряду гірничо-збагачувальних комбінатів. Він має інтереси і в Донбасі, де контролює ряд підприємств, серед яких Алчевський металургійний завод. ФПГ претендує й на приватизацію комбінату «Криворіжсталь», а також ряду вагонобудівних заводів України. Концерн «Інтерпайп» забезпечує поставки електроенергії на підприємства Дніпропетровської, Донецької, Сумської, Луганської областей. Він має глибокі контакти з «Альфа-груп» і бере участь у справах Могилевського трубопрокатного заводу в Білорусі. Компанія «Інтерпайп» активно займається й зовнішньоекономічною діяльністю. Так, група активно працює над азійським, близькосхідним, африканським та латиноамериканським (Бразилія, Колумбія) ринками збуту. Більше того, група іноді здійснює досить успішні спільні операції разом із «Індустріальним союзом Донбасу».

На ринку стільникового мовлення група володіє одним із найбільших в Україні підприємств — компанією «Kyivstar GSM», співвласником якої є Олена Франчук.

З медіа дана ФПГ володіє всеукраїнською газетою «Факти», всеукраїнським телеканалом «ICTV» та «11 телеканалом» у Дніпропетровську.

На думку ряду експертів, названа група користується однією з найбільших протекцій із боку держави — унаслідок її сімейно-кланового характеру. У парламенті вона представлена членами партії «Трудова Україна», яка входить до фракції «Єдина Україна». Найзначніші представники, на яких має вплив ця ФПГ, — народні депутати Дмитро Табачник, Юлій Йоффе та депутат минулого скликання Інна Богословська. Група має певні зв'язки з дніпропетровським губернатором Миколою Швешем та запорізьким губернатором Євгеном Карташовим, а також із прем'єр-міністром Криму Сергієм Кунініним.

Другим складником Дніпропетровської ФПГ, що формально позиціонується в партії «Трудова Україна», є так звана група

народних депутатів Леоніда та Андрія Деркачів. З політичних питань, як правило, дана група має конфлікти з групою Віктора Пінчука. Здійснює вплив на АБ «Аваль», через нього на «Альфа-Банк».

Андрій Деркач є власником холдингу «Українська прес-група», до якого входять «Комсомольська правда в Україні», «Аргументы и факты в Украине», «Теленеделя» і «Деловая неделя». Крім того, він має вплив на газету «Київський телеграф» та інтернет-сайт «Версії», входить до складу художньої ради державної телерадіокомпанії «Ера». На думку ряду аналітиків, ця група укладає ситуативні спільки з підприємцем Вадимом Рабиновичем («Столичные новости»), окрім того, певні зв'язки існують і з Анатолієм Чубайсом. В уряді група близька до першого віце-прем'єра Олега Дубини, тісно контактує з київським мером Олександром Омельченком, який курує столичний бізнес. Найбільш тісні контакти в регіонах має з харківським губернатором Євгеном Кушнарським, одеським — Сергієм Гриневецьким, дніпропетровським — Миколою Швецем, а також із сумським экс-губернатором Володимиром Шербанем.

Третя група, що має вплив на «Трудову Україну», — т. зв. група «Приватбанку». До неї входять Г. Боголюбов, І. Коломойський, А. Мартинов. Крім того, певний зв'язок із вищезазначеними особами має голова партії «Трудова Україна» Сергій Тигипко.

«Приватбанк» є одним із найбільших банків на території України. Окрім нього, дана група контролює нафтофінансера — фірму «Сентоза», яка через дочірні структури володіє великими пакетами акцій НФЗ «Нафтохімік Прикарпаття» й однією з найбільших нафтодобувних компаній — «Укрнафтою». Крім того, компанія «Приват-інтертрейдинг» є монополістом на ринку марганцевої руди України, оскільки володіє Марганецьким та Орджонікідзенським ГЗК, а також залізничним ГЗК «Суша балка». «Приват-інтертрейдинг» також управляється державним пакетом металургійного заводу імені Петровського.

Крім того, групі належить ряд офшорних фірм, а саме «Varkidge», «St.John», «Trading», «Foretrest», «Britain's Raffles Commodities», «Occidental Managment».

Сергій Тигипко, у свою чергу, відійшов від управління

«Приватбанком», залишивши собі частину активів, а саме банк «Київ-Приват». На його основі була створена фінансова група «ТАС», котрою володіє пан Тигипко та його родичі. Ця група має зв'язки з французькою компанією «Société Generale», групами Віктора Пінчука, Леоніда та Андрія Деркачів, ситуативно — з групою Григорія Суркіса — Віктора Медведчука. Крім того, названа ФПГ має опосередкований зв'язок із ФПГ «Фінанси та кредит».

Група «Григорій Суркіс — Віктор Медведчук».

Політична надбудова — СДПУ(о)

Ця ФПГ своєю «вотчиною» має Київський регіон. До її складу входять Григорій та Ігор Суркіси, Віктор Медведчук, Юрій Карпенко, Віталій Згурський, Олександр Зінченко (входить до іншої мікрогрупи, але звичайно координуються спільні дії в економічній та політичній сферах), Богдан Губський. Усі члени групи є членами Соціал-демократичної партії (об'єднаної), куди входить також перший Президент України Леонід Кравчук. Партія має фракцію в парламенті — близько 30 осіб. Голова партії Віктор Медведчук певний час був віце-спікером парламенту. На даний момент СДПУ(о) перебуває в тісній спілці з фракцією «Єдина Україна», а її голова, ймовірно, братиме участь у наступних виборчих перегонах.

Група володіє ПФК «Славутич», контролює Запорізький завод феросплавів, «Дніпроспецсталь», Сумське НПО ім. Фрунзе, численні судноверфі, має адвокатську фірму «Бі-Ай-Ем», здійснює вплив на Спілку адвокатів України, Український кредитний банк, банк «Балчуг», футбольний клуб «Динамо Київ», фірми «Динамо Атлантик», «Омета-XXI». Офшори: «Cape trading», «Holdings ltd», «Orlik Enterprises services». Основна лобістська структура — Національна асоціація бірж, президентом якої є Богдан Губський.

У другій половині 90-х років група акцентувала свої інтереси на електроенергетиці. Так, у 1998 році групі передаються держпакети акцій (25%) регіональних енергокомпаній Кіровоградської, Тернопільської, Херсонської областей. Потім під впливом цієї ФПГ опинилися майже всі енергетичні підприємства Західної України, Чернігівської та Сумської областей. Згідно з даними окремих дослідників, група контролює 58%

акцій Сумобленерго, 59% Прикарпатобленерго, 51% Чернігівобленерго, а також володіє контрольними пакетами акцій регіональних енергетичних компаній Херсонської, Полтавської, Львівської, Тернопільської і Кіровоградської областей.

Крім того, група має досить сильний вплив у Закарпатській області, де дочірнє підприємство ПФК «Славутич» займається заготовлює та експортом цінних видів деревини.

ФПГ контролює телеканал «Інтер», частково «ТЕТ» та «1+1», із друкованих ЗМІ — «Київські відомості».

Серед вертикалі виконавчої влади група має зв'язки з міністром освіти Василем Кременем, головою Держбуду Валерієм Черепом, а також із партією «Яблуко», лідери якої контролюють Жидачівський ЦПК. Крім того, існує певний зв'язок із головою «Демократичного союзу» Володимиром Горбуліним. На економічному рівні наявні ситуативні економічні альянси з дніпропетровською групою «Приватбанку», а також зв'язок із нафтовою компанією «Інфокс». Вплив група має й на голову Львівської ДПА Сергія Медведчука. В уряді близька до прем'єр-міністра Анатолія Кінаха. У регіонах найбільш тісні контакти підтримує з дніпропетровським губернатором Миколою Швецем.

У політичному житті намагається позиціонувати себе незалежно, але в системі усталеної влади.

Група «Фінанси і кредит»

Фактичними власниками групи є Костянтин Жеваго та Олексій Кучеренко. Оперативне управління активами здійснюють Сергій Веселов та Ігор Фрунзе. Фінансовим центром є банк «Фінанси та кредит».

Найбільший вплив група мала в 98–99 роках, коли її патронували Олександр Волков та близький до нього Ігор Бакай. Останній, посідаючи тоді посаду голови правління Національної акціонерної компанії «Нафтогаз України», створив СП «Барі», що входило до цієї ФПГ, яке й стало основним агентом із розрахунку товарами та послугами за туркменський газ.

У той же час компанії «Верона плюс» і «FC Trading», афілійовані з банком «Фінанси та кредит», виграли конкурси Фонду держмайна України з продажу пакетів акцій відповідно

Луганськобленерго й Одесаобленерго — найбільших енергетичних компаній країни. До числа промислових активів групи входять «АвтоКрАЗ» і Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат. Але останнім часом група втратила свій колишній вплив.

Харківська ФПГ

Хоча в даному регіоні України існує досить велика кількість окремих невеликих груп, лише одна з них — загальнодержавного масштабу. Її головою є Олександр Ярославський, фінансовим центром — «УкрСиббанк». Цей банк має 14 філіалів і понад 30 відділень в 11 областях України, входить до десятки найбільших банків України, є оператором ряду стратегічно важливих платіжних операцій, зокрема розрахунків «Енергоатому» з російським концерном «ТВЕЛ» за ядерне паливо. «УкрСиббанк» керує державними пакетами акцій на Північному ГЗК та Дніпровському металургійному заводі. Йому належить частина акцій ТОВ «Український алюміній», яке купило частину акцій Миколаївського глиноземного заводу. Наймасштабніший проект — будівництво разом із «Русским алюминием» алюмінієвого заводу в Первомайському районі Харківської області. Віце-президент банку Ернест Галієв увійшов до складу ради Національного банку України за президентською квотою. Саме представники цієї ФПГ у парламенті були виключені з фракції «Наша Україна» і перейшли до «Єдиної України» внаслідок голосування по кандидатурі Володимира Литвина на посаду спікера.

Таким чином, в Україні спостерігається збільшення впливу ФПГ та політичних груп впливу як у сфері економіки, так і політики. Разом із тим такий ріст, особливо в політичній сфері, дещо гальмує демократичні процеси в суспільстві внаслідок тотального інформаційного впливу на населення для задоволення лише власних інтересів. На думку ряду аналітиків, найпотужнішу тенденцію до зростання впливу демонструє донецька ФПГ. Більше того, посилення впливу, можливо, призведе до ротації еліти вже на наступних президентських виборах в Україні. Унаслідок цього, ймовірно, зміниться сучасна система стримувань і противаг між основними групами, що позначиться як на політичній, так і на економічній ситуації в Україні.

Уте Шеффер, керівник української служби радіо «Німецька хвиля»

УКРАЇНСЬКІ МАС-МЕДІА МІЖ ПОЛІТИКОЮ, ЕКОНОМІКОЮ ТА ГРОМАДСЬКІСТЮ

«Запитувати в Україні про стан свободи преси означає те ж саме, що й довідуватися в морзі про стан здоров'я померлого». Саме такими словами київський журналіст Сергій Кисельов описав ситуацію із засобами масової інформації та журналістами у своїй країні під час однієї публічної дискусії «Німецької хвилі»¹. В останньому річному звіті організації «Репортери без кордонів» зазначається: «Незважаючи на тиск з боку Ради Європи, у 2001 р. в Україні зросло застосування сили проти преси. Юстиція та сили правопорядку є великою перешкодою на шляху просування перед слідства у справах про політичне вбивство журналістів Георгія Гонгадзе та Ігоря Александрова»².

Ще роком раніше американська неурядова організація «Комітет захисту журналістів» (КЗЖ) констатувала у своїй доповіді: «За минулі роки ситуація зі свободою преси в Україні погіршилась настільки, що там зараз майже нема, як і в сусідній Білорусі, незалежних засобів масової інформації»³.

Треба зазначити, до такого висновку КЗЖ дійшов задовго до того, як скандал навколо свободи преси в Україні досягнув межі державної кризи: журналіст Георгій Гонгадзе зник

безслідно 16 вересня 2000 року. Через декілька місяців було знайдено тіло — припускають, що це тіло Гонгадзе. У зв'язку з цим на важливі державні установи та осіб — аж до самого Президента — впала підозра, що вони знали про вбивство, можливо, замовили його або, принаймні, погодилися, схваливши його. Громадськість і досі даремно чекає на роз'яснення причин зникнення 31-річного видавця інтернет-газети «Українська правда». Розшук доручили вести Генеральному прокуророві⁴. З'ясування затягувалось, державні інстанції суперечили одна одній. Призначений на початку липня новий Генеральний прокурор Святослав Піскун віддав розпорядження провести додаткові судово-медичні експертизи тіла. Валерій Івасюк, представник спеціальної парламентської комісії зі з'ясування причин загибелі Георгія Гонгадзе, запропонував Генеральній прокуратурі більш тісну співпрацю⁵. Навряд чи Генеральний прокурор прийме цю пропозицію. Тим часом спільна робота все ж таки проводилася з «Репортерами без кордонів», оскільки вони як представники жертви повинні бути проінформовані про хід слідства⁶.

Убивство Гонгадзе стало синонімом систематичного пригніблення журналістів та перешкоди їхній діяльності в Україні. Ймовірна причетність глави держави Леоніда Кучми до двох інших високих посадових осіб до цього випадку викликала хвилю протестів по всій країні, та вона швидко стала. Для іміджу політичної еліти цей випадок був фатальним: залучення всіх державних органів влади до здійснення державної інформаційної політики не кращим чином висвітлює політичних керівників. Це призвело до значної втрати довіри українського населення: під час опитування, яке проводив Центр економічних та політичних досліджень у Києві у зв'язку зі зникненням Гонгадзе, 58% респондентів були впевнені в тому, що вбивство Гонгадзе ніколи не буде розкрито, а 39% респондентів заявили про свою недовіру державній владі.

¹ Публічна дискусія «В тіні влади» 03.05.2001 в Берліні

² Див. річний звіт орг-ії «Репортери без кордонів»: <http://www.rsf.fr>

³ Додаткова літ-ра з даної теми:

Maeder-Metcalfe, Beate: «Mangelnde Pressefreiheit in der Ukraine. Europa muss Reformen staerker einfordern»

www.auswaertiges-amt.de/www/de/infoservice/download/pdf/ukraine.pdf

Eva Weikert: Kaufliches Gewerbe – Objektive Medien gibt es in der Ukraine kaum. – Газета «Франкфуртер Рундschau» від 22.04.2002.

Reinhard Vesper: Wer den Präsidenten kritisiert, macht es nicht lange. – Газета «Франкфуртер Альгемайне Цайтунг» від 24.04.2002.

⁴ «Интерфакс», 24.07.2002.

⁵ «Українська правда» від 22.07.2002.

⁶ «Ukrainian Media Bulletin» публікує щомісяця новини у справі Гонгадзе. Див.: <http://www.eim.com.ua>

Рада Європи нагадала Україні про її зобов'язання, які вона взяла на себе через вступ до цієї європейської організації. Навесні минулого року Парламентська Асамблея Ради Європи навіть погрожуєвала українській делегації тимчасово позбавити її права голосу.

Чи навчила криза?

Ця криза дечого навчила політику і владу. Але це не означає, що ситуація з мас-медіа має сьогодні кращий вигляд, ніж раніше. Швидше змінилися методи, вони стали більш тонкими, обережними, хитромудрими. Нові випадки грубого обмеження свободи інформаційних засобів уже не викликають крупних заголовків — принаймні за кордоном. Навіть після випадку з Гонгадзе журналістам продовжують заважати в їхній діяльності й затикають рота критичним інформаційним органам. Деякі приклади:

27 червня 2002 року «Радіо Континент», партнерська радіостанція «Німецької хвилі», подала скаргу в Європейський Суд із прав людини. Наприкінці 2001 року Національна Рада з питань телебачення та радіомовлення позбавила цю популярну київську радіостанцію ліцензії. На думку керівника «Радіо Континент» Сергія Шолоха, це рішення суперечить статтям 6 та 10 Конвенції з прав людини. В Україні Сергій Шолох не зміг досягти позитивного рішення в суді. Усі судові інстанції вирішили справу не на користь «Радіо Континент». Тому для Шолоха відкрився шлях до Страсбурга⁷.

Головним аргументом у суді офіційні інстанції, зокрема Нацрада з питань телебачення та радіомовлення, називають великі економічні труднощі «Радіо Континент». Проте спостерігачі відзначають передусім політичне підґрунтя позбавлення ліцензії, оскільки «Радіо Континент» транслює новини і програми таких західних радіостанцій, як «Німецька хвиля» та «Бі-Бі-Сі»⁸.

Своїм зверненням до Страсбурзького суду Шолох знову привернув увагу Західної Європи до цієї довготривалої

проблеми в Україні. Між тим українські суди стали більш стриманими при винесенні рішень у подібних випадках. Судові слухання, присвячені проблемам свободи мас-медіа, часто просто переносяться з одного терміну на інший, що лише затягує судовий процес. Через це наступний крок до європейського суду стає неможливим, і проблема, таким чином, залишається українською.

Хитромудрі методи

Прикладом цього є судовий процес проти публікації інтернет-видання «Обком». У середині лютого, під час виборчої кампанії до Верховної Ради України, Державна податкова інспекція неприємно вразила редакцію видання «Обком», відомого своїми критичними дописами⁹.

Усі комп'ютери та папери були вилучені впродовж одного дня. «Обком» був змушений припинити свою діяльність¹⁰. Наприкінці червня було заарештовано кореспондента цього видання Володимира Бойка, який досліджував проблему корупції чиновників-податківців у Донецькій області. Через це інтернет-видання «Обком» було притягнуто до суду. Судовий процес триває й досі.

Цензура через убивство

Є також інші приклади, що дозволяють зробити припущення про існування цензури методом убивства журналістів. Навесні 2001 року на директора телекомпанії «ТОР» м. Слов'янська Ігоря Александрова прямо на робочому місці напали невідомі й побили його бейсбольними битами. Через декілька днів він помер від отриманих ран. Телекомпанія «ТОР» багато разів показувала матеріали про корупцію у правлячих колах та про організовані злочини.

⁹ «Интерфакс»; «Зеркало недели» від 19–23 лютого 2002 р.

¹⁰ Цей випадок примітний ще тому, що перед тим керівництво Державної податкової адміністрації України уклало наприкінці 2000 року угоду з представниками ЗМІ про те, що на початку кожного року воно публікуватиме списки, коли та які ЗМІ будуть контролюватися податківцями протягом року. На час виборчої кампанії такі перевірки не були передбачені.

⁷ «Интерфакс», 12.07.2002.

⁸ «Телекритика», 04.02.2002.

У вбивстві тележурналіста звинуватили Юрія Вередюка. Але під час слухання справи апеляційний суд м. Донецька виправдав Вередюка. Вередюк раптово помер від серцевого нападу в 45-річному віці 19 липня 2002 року¹¹. Після його смерті Верховний Суд у Києві скасував рішення Донецького апеляційного суду. Заступник голови парламентської спецкомісії у справі Александрова Олексій Шеховцов вважає за можливе, що напад на Александрова був убивством на замовлення¹². Питання про можливого замовника або про контактну особу Вередюка залишаться, мабуть, без відповіді, навіть коли Генеральний прокурор України Святослав Піскун оголосив слідство у справі про смерть Вередюка своїм головним завданням.

Загострення ситуації під час передвиборної боротьби

Радіоканал «Громадське радіо» мав розпочати свої передачі в Києві ще задовго до виборів у парламент 31 березня 2002 року. Спершу старт в ефірі було заплановано на 28.02.2002, але відбутися йому перед виборами перешкодили, оскільки не було відповідної ліцензії — таким було офіційне обґрунтування. «Громадське радіо», яке консультували західні журналісти і значною мірою фінансово підтримали фонд «Відродження» та ЄС, мало запропонувати програму, в якій передбачалося запрошувати до мікрофона різні суспільні групи, вести пошук конструктивного діалогу між народом та владою, обговорювати гострі соціальні теми.

«Громадському радіо» було відмовлено в участі в упорядкованій процедурі ліцензування частоти 73,64 МГц на підставі відсутності документів. Ця частота дісталась проте невідомій групі під назвою «Українська радіогрупа»¹³. У відкритому листі до парламенту та Президента України керівник «Громадського радіо» Олександр Кривенко докоряє Нацраді з питань телебачення та радіомовлення в тому, що вона зневажає закон: «Розподіл ліцензій здійснюється шляхом

¹¹ Див. УНІАН (укр.) 22.07.02.

¹² «Українська правда» від 20.03.2002; подальший розвиток справи Александрова див. на: www.korespondent.net

¹³ Див. «Ukrainian Media Bulletin». — Червень 2002. — №6. — Стор. 2

любінання і служить інтересам певних людей.» Зважаючи на ці труднощі, «Громадське радіо» перейшло в Інтернет і мовить там у прямому ефірі безпосередньо 24 години на добу (www.radio.org.ua). Керівники «Громадського радіо» хочуть оскаржити рішення Нацради в суді.

Наведені приклади є лише верхівкою айсберга. У провінції журналістам ще більше дають відчуття їхню залежність від місцевих органів влади¹⁴. «З боку українських органів влади здійснювався подальший тиск на свободу преси», — повідомляє «Amnesty International» у своїй останній річній доповіді і продовжує: «Видавці газет та власники приватних телекомпаній подавали скарги з приводу того, що вони неодноразово підпадали під адміністративні перевірки за розпорядженням місцевих органів влади. Очевидною метою цих перевірок була перешкода їхній журналістській діяльності. Щоб примусити критично налаштованих журналістів мовчати, представники влади в багатьох випадках подають скарги на журналістів з приводу наклепу, хоча цей склад злочину було вилучено з Кримінального кодексу протягом року»¹⁵.

Панір стерпнть

На папері все має чудовий вигляд, і на це посилаються офіційні українські особи: свободу думки і слова закріплено статтею 34 Конституції України, з 1993 року в Україні на законних засадах дозволена діяльність недержавних ЗМІ. Сьогодні в країні зареєстровані 381 теле- та радіоорганізації. З 1995 року Україна є членом Ради Європи, і тому вона зобов'язана поважати свободу висловлення думки.

Панір усе стерпить, дійсність проте має дещо інший вигляд: правова відповідальність за ЗМІ все ще перебуває в руках державних установ, які безпосередньо контролюються законодавчими та виконавчими органами влади. Ця велика кількість державних установ та інстанцій цілком здатна — за допомогою арсеналу

¹⁴ До ситуації у провінції див. статтю Johannes Voswinkel «Bei Anruf Sendepause». — Газета «Ді Цайт» від 27.03.02.

¹⁵ Див. річний звіт «Amnesty International» про Україну на: <http://www.amnesty.de/>

інструкцій та наказів, що нагадує джунглі, — обмежити журналістську діяльність на всіх рівнях. Тому обмеження свободи слова журналісти зазнають щодня. Перевірки технічних засобів безпеки, виробничої техніки або протипожежної безпеки раптово паралізують редакції, а передача ліцензій здійснюється на власний розсуд. Усе так і відбувається, хоча Президент невинно наголошує, що він проти адміністративних втручань у мас-медіа, що він дав доручення центральній та місцевій владі, Держкомітету з питань інформаційної політики, а також Національній Раді з питань телебачення та радіомовлення вжити відповідних заходів, якщо буде повідомлено про подібні випадки¹⁶.

Одним із найважливіших інструментів проведення президентської інформаційної політики в Україні є Національна Рада з питань телебачення та радіомовлення (коротко: Нацрада), яка відповідає за видачу ліцензій. На папері Нацрада однаковою мірою відповідає перед Президентом і парламентом, вона наполовину складається з представників Президента, наполовину з представників парламенту. Головним завданням Нацради є забезпечення свободи преси та інформації, захист прав споживачів та виробників інформації, а також видача ліцензій для теле- та радіокомпаній. Вплив Президента на цей орган величезний. Поряд із нинішнім головою Нацради Борисом Холодом вірними Президентів вважаються також Юрій Плахтук, президент телекомпанії «ICTV», колишній прес-секретар Кучми Олександр Мартиненко та Володимир Грановський, керівник «Агентства гуманітарних технологій», яке під час виборчої кампанії організовувало передвиборню боротьбу для зятя Президента Пінчука та його партії «Команда озиного покоління»¹⁷. Не виключено, що в майбутньому посада голови

Нацради перейде до колишнього прес-секретаря Президента Олександра Мартиненка.

Ліцензування в руках держави

Прикладів того, що Нацрада вносить рішення на розсуд апарату влади, існує достатньо. Знов і знов цей орган використовує тему юридичних та економічних недоліків або порушень, щоб позбавити можливості мовлення «незручні» теле- та радіокомпанії. Прикладами цього є радіо «Континент», «Громадське радіо», телекомпанії «Хортиця» в Запоріжжі та «Іштар» у Вінниці. З погляду медійних фахівців, зокрема заступника директора Інституту журналістики при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка Олександра Чекмишева, Нацрада має бути «неполітичною установою. Її діяльність повинна бути пов'язана з різноманітними неурядовими організаціями»¹⁸. Це б справді повністю змінило характер Нацради з питань телебачення та радіомовлення.

Пропрезидентська спрямованість Нацради виразно відчувалась і під час виборчої кампанії. Віталій Шевченко від «Нашої України» сказав із цього приводу: «Приблизно 6 осіб служили політичним силам, які називають «партією влади» і які під час виборчої кампанії представляли інтереси блоку «За єдину Україну!»¹⁹.

Під час державної кризи, що виникла внаслідок убивства Гонгадзе, Президент Кучма створив у квітні 2001 року Раду з питань інформаційної політики при Президентові України. Ця Рада мала консультативну функцію. До неї належали поряд із Президентом тодішній глава Адміністрації Президента і його прес-секретар. Чи сприяв такий склад тому, щоб ця Рада дійсно виконувала своє головне призначення — забезпечення права громадян на отримання інформації про діяльність державних установ? Це питання залишається відкритим. Зараз Рада «не працює», оскільки її члени — крім Президента — давно обіймають інші посади. Окрім цього, 22 січня 2002 року

¹⁶ Востаннє на зустрічі з журналістами 4.06.2002. — Див. «Ukrainian Media Bulletin». — Червень 2002. — №6. — Стор. 2.

¹⁷ 11 червня 2002 р. парламент обрав трьох нових членів Нацради з чотирьох можливих від парламенту (4 особи обираються парламентом, 4 призначаються Президентом). Ними стали: Віталій Шевченко від «Нашої України», Віктор Понеділко від Компартії, Володимир Манжосов від «Регіонів України». Рішення приймаються, як правило, п'ятьма голосами при шести присутніх членах. Таким чином, більшість у новоствореній Нацраді буде, певно, пропрезидентською.

¹⁸ Інтерв'ю радіо «Німецька хвиля» укр. мовою від 29.07.02.

¹⁹ Інтерв'ю радіо «Німецька хвиля» укр. мовою від 29.07.02.

була створена Рада з питань інформаційної безпеки. Вона знаходиться у відомстві Ради з національної безпеки та оборони України, її основне завдання полягає в захисті важливих державних інформаційних матеріалів.

Відсутність економічної бази

Причини обмеження свободи ЗМІ в Україні слід шукати не лише на політичному рівні. Катастрофічне економічне становище істотно впливає на цю ситуацію²⁰. Ще довго в Україні не буде чіткого функціонування ринку ЗМІ, який би зацікавив і західних інвесторів, як, наприклад, у Польщі.

У багатьох надрегіональних медійних установах відсутня економічна база, вони всі зорієнтовані на того, хто дає кошти. На регіональному рівні теле- та радіостанції й газети забезпечують свою економічну незалежність шляхом самофінансування через інші прибуткові підприємства — товарні перевезення, готелі, ресторани і т.п. Проте сектор реклами як джерело надходжень тут випадає майже повністю.

Така ситуація призвела до «олігархізації» найбільших засобів інформації в країні. Вони залежні від економічних груп та окремих впливових осіб, бізнесменів із різними політичними та економічними інтересами. Політика, економіка та ЗМІ тісно пов'язані одне з одним — навіть персонально. Деякі приклади:

Приватний телеканал «Інтер» та газету «Київські відомості» контролюють заступник голови парламентської фракції СДПУ(о) Віктор Медведчук, президент відомого футбольного клубу «Динамо Київ» Григорій Суркіс та зять Кучми Віктор Пінчук.

Андрій Деркач, один із керівників партії «Трудова Україна», син колишнього шефа Служби безпеки України, має у своєму розпорядженні значний медіа-холдинг. Під його безпосереднім контролем перебувають тижнева газета «Телеграф» із чотирма місцевими виданнями та дві інтернет-газети «versii.com» та «telegraf.com». Він контролює також радіокомпанію «Ера», яка транслює свої теле- та радіопрограми на всю країну.

Віктор Пінчук, чоловік дочки Кучми, контролює телеканал «ICTV» і має свою частку на телеканалах «СТБ» та «Інтер». Крім того, він контролює щоденну газету «День», наймасовішу за тиражем українську газету «Факти», а також FM-радіостанції в Києві «Шансон», «Русское радио» та «Hit-FM».

Олександр Омельченко, мер Києва, має у своєму розпорядженні власну телерадіокомпанію «ТРК Київ». Під час передвиборної боротьби «ТРК Київ» звичайно підтримувала і зміцнювала позицію Омельченка як міського голови та лідера блоку «Єдність». Його суперник по виборах київського міського голови, олігарх від СДПУ(о) Суркіс, вимагав тим часом частоти «ТРК Київ» для свого власного телерадіоканалу. Обидва давно зрозуміли стратегічне значення такого каналу в столиці.

Віктор Медведчук, лідер об'єднаних соціал-демократів, які вважаються партією олігархів, а також президентська Адміністрація фінансують Перший канал телебачення — «УТ-1». Призначений нещодавно на посаду глави Адміністрації Президента Віктор Медведчук фінансує одночасно телеканали «Інтер» та «ТЕТ».

«Політична» рука міцно тримає і два найбільших агентства новин: «Інтерфакс Україна» та УНІАН. «Інтерфакс» перебуває під контролем московського центру «Інтерфаксу» та Адміністрації Президента України. УНІАН контролюється колишнім міністром економіки і банкіром Сергієм Тигипком, який має там більшу частину акцій і є до того ж депутатом ВР від «Трудової України».

Місцеві ЗМІ у Донецькій області перебувають під впливом зростаючої політично-економічної групи «Донецьк», якою керує президент донецького футбольного клубу «Шахтар» Ринат Ахметов. Він контролює також національну газету «Сьогодні»²¹.

²⁰ Див.: Юрій Дуркот: «Українські ЗМІ борються за виживання». — Газета «Нойе Цюрхер Цайтунг» від 08.02.02.

²¹ Див. аналіз К. Бондаренка про донецьких олігархів у «Forum» на: www.for-ua.com

Лакмусовий тест — вибори до парламенту

Спостерігачі приходять до висновку, що під час парламентських виборів в Україні²² не існувало жодних — як державних, так і приватних — позапартійних, незалежних від державного контролю електронних засобів масової інформації²³.

Під прямим впливом держави та Адміністрації Президента перебувають телкомпанії «УТ-1», «Інтер», «ІСТV», «СТБ», «ТЕТ», «Новий канал»²⁴. Їхню редакційну політику, отже, і повідомлення, координувала президентська служба. Більшість телерадіостанцій підтримувала вірний Президентові виборчий блок «За єдину Україну!»²⁵.

Більш-менш стриманою й ліберальною була редакційна політика на каналах кабельного телебачення «СТБ» та «Новий канал», які, правда, мають невеличку аудиторію. Особливо передвиборні теледебати на «СТБ» розглядалися як амбіційний, з погляду журналістики, проєкт і як приклад того, що й на українському інформаційному ринку можливе виважене та професійне висвітлення політичних подій та виборів. Для цього проєкту «СТБ» одержало фінансову підтримку від фонду Сороса «Відродження».

Преса під час передвиборної боротьби також перебувала під адміністративним та партійно-політичним контролем. Її підтримка служила цілям Президента та політичним інтересам відповідних олігархів. Соціал-демократам об'єднаним на чолі з Медведчуком «допомагали» найбільші за тиражем друковані видання «Факти і коментарі», «Київські відомості», «День». В інтересах партії «Трудова Україна», керівником якої є Андрій Деркач, агітувала тижнева газета «Телеграф» з її регіональними спецвипусками в Києві, Одесі, Дніпропетровську та Харкові. Більшість регіональних газет контролювалась відповідними губернаторами.

Місцеві газети, які наважувалися критикувати місцевих представників влади, мусять і після виборів пожити наслідки. Останніми прикладами цього є чернівецька місцева газета, головного редактора якої було знято, і Полтава. Інший приклад — газета «Свобода», яка досліджувала тему корупції в Міністерстві внутрішніх справ України і наважилась критикувати команду Президента. 24 березня цього року в Черкаській області невідомими були знищені 107.000 примірників цієї газети. У знищеному номері «Свободи» була надрукована стаття про кримінальну діяльність родичів тодішнього Генерального прокурора України Потєбенка. З того часу газета зазнає тиску з боку податкової служби, Генеральної Прокуратури, міліції. Головний редактор газети Олег Ляшко був тимчасово затриманий через опір міліції. Унаслідок цього тираж газети знизився сьогодні до 18.000 примірників.

Нова свобода в Інтернеті?

У питанні свободи ЗМІ в Україні інтернет-виданням давно відводиться особлива роль. В електронній мережі існує ціла низка критичних інформаційних голосів і проєктів, які

²² Див. Eberhard Schneider, Alexander Reimer: Die Ukrainischen Parlamentswahlen und die neue Werchowina Rada, Stiftung Wissenschaft und Politik. — http://www.swp-berlin.org/pdf/swp_aktu/swpaktu_18_02.pdf

²³ Прес-конференція неурядової організації «Рівність можливостей» у Києві 26.03.02 опублікована на радіо «Німецька хвиля» укр. мовою 27.03.02; результати досліджень організації «Рівність можливостей» на: <http://www.prostir.org/monitor/>; доповідь спостерігачів за виборами від ОБСЄ на: <http://www.elisabeth-schroedter.de/downloads/Presse-lang.pdf>; промова депутата Бундестагу від СДПН Вольфганга Берендта на Парламентській Асамблеї Ради Європи 23.04.02 опублікована на: <http://www.europarat.de/>; доповідь депутата Європарламенту Елізабет Шрьодтер на: <http://www.elisabeth-schroedter.de/in-02-04-01.html>; доповідь Європейського Інституту мас-медіа (EIM), який стежив за повідомленнями ЗМІ у березні, опублікована в: «Newsletter of European Institute for the Media «Media View» 02/2002.

²⁴ Див. «Ukraine: Politischer Druck auf Medien waechst» in: Funkkorrespondenz. — 15.03.02

²⁵ «УТ-1» підтримувала виборчий блок «За єдУ!»; «Інтер», «ТЕТ» та «1+1» — СДПУ(о); «ІСТV» — виборчий блок «Команда озимого покоління».

частково фінансують іноземні кредитори²⁶. В Інтернеті презентовано багато українських газет²⁷.

Однак радіус дії цих інтернет-видань іще малий: сьогодні лише приблизно 4% українців підключені до Інтернету. Але ця кількість швидко зростає. Для України також типово, що профіль користувачів Інтернету відрізняється від споживачів ходових друкованих чи аудіовізуальних засобів інформації²⁸. Інформація через Інтернет доходить передусім до молоді з відносно високим рівнем освіти, що проживає в густонаселених районах.

Отже, інтернет-виданнями користуються все ще доволі мало українців. Тому радіус дії засобів світової електронної мережі значно відстає від інших ЗМІ. Конкретний приклад: найпоширенішою щоденною газетою України вважається «Аргументи і факти», тираж якої становить 800 000 примірників. Такої кількості читачів інтернет-видання досягли лише в день виборів 31 березня 2002 року, коли всі провідні інтернет-видання зареєстрували величезне зростання відвідувачів.

Державна інформаційна політика проти права на інформацію: перспективи

Кого це дивує — з огляду на всі ці різноманітні залежності, — що українське населення не довіряє своїм ЗМІ — приблизно саме тією мірою, якою воно не довіряє офіційній інформаційній політиці й політичному класу в цілому.

²⁶ Суто інтернет-проектами є: «Українська правда»

<http://www.pravda.com.ua> та <http://www.korespondent.net>. «Українська правда» одержує фінансову підтримку від США, а «Korespondent» є суто американським проектом.

²⁷ Українські газети в Інтернеті:

«Факти»: <http://www.facts.kiev.ua>; «День»: <http://www.day.kiev.ua>;

«Сьогодні»: <http://today.viaduk.net/>;

«Зеркало недели»: <http://www.zerkalo-nedeli.com/>;

Вибір газет також на: forumnetukraine.org/medien.htm/;

Українські online-публікації:

www.telekritika.kiev.ua; www.versii.com;

«Обозревателі»: www.obosrevatel.com.ua; «Форум»: www.ukr-for-ua.com

²⁸ Про український Інтернет див. дослідження brams.com на: www.ain.com.ua

Ця закореніла недовіра²⁹ є наслідком офіційної інформаційної політики, яка дотепер за своїми ознаками залишається радянською інформаційною політикою. Це виявилось, наприклад, у випадку з російським літаком, який минулого року помилково збила українська ракета ППО. Причина трагедії понад два тижні заперечувалась офіційною українською стороною.

Більша частина політичної еліти країни навіть не визнає, не кажучи вже про те, що не поважає права на інформацію й обов'язок демократичної правової держави щодо забезпечення свободи преси та інших засобів інформації. Роздержавлення ЗМІ є важливою передумовою хоч якихось змін у цьому напрямку³⁰.

Експерти зі ЗМІ від «Нашої України», як і член Нацради з питань телебачення та радіомовлення Віталій Шевченко, переконані в тому, що заснування громадсько-правового радіо й телебачення було б важливим кроком на шляху до покращення ситуації³¹. Відповідний закон існує з 1997 року, але Президент наклав на нього своє вето.

Немає іншого шляху, ніж радикальні структурні реформи. Заснування громадсько-правового радіо, у якому — відповідно до західних стандартів — право на обговорення надається представникам усіх великих громадських, політичних та церковних об'єднань, здається привабливим, до того ж існує

²⁹ Опитування, яке проводив Центр політичних та економічних досліджень ім. Разумкова в Києві (опубліковане 03.07.02), показало такі результати: 65% респондентів упевнені в тому, що політична цензура поширена в Україні, і лише 4,6% вірять, що подібного в Україні нема. 78,2% респондентів вважають професію журналіста небезпечною. 54% опитаних довіряють українським мас-медіа, 41% — не довіряють ім. Анастолій Грищенко, директор Центру ім.Разумкова, говорить про те, що найбільшою небезпечкою для свободи думки і слова в Україні є саме політична цензура. — Див. «Ukrainian Media Bulletin» за червень 2002 р., стор. 1.

³⁰ Віталій Шевченко, член Нацради з питань телебачення та радіомовлення, сказав в інтерв'ю радіо «Німецька хвиля» 29.07.02: «Поки на українському інформаційному просторі не буде роздержавлення, до тих пір нічого не зміниться».

³¹ Інтерв'ю «Німецькій хвилі» українською мовою 29.07.02.

ціла низка неурядових організацій³², що займаються питаннями засобів масової інформації. Але залишається сумнів щодо можливості проведення цієї реформи в політичному просторі України, оскільки тут на порядку денному залишаються часта зміна фракцій та груп за інтересами, залежність від особистих та ділових контактів і повсякденна корупція в широких колах політичної еліти. ·

Проте новопризначений голова парламентського Комітету з питань свободи слова та інформації Микола Томенко глибоко переконаний у тому, що через чотири роки український інформаційний ландшафт «перетвориться на енергійний, зорієнтований на конкуренцію інформаційний простір»³³. Конкуренція відбуватиметься між трьома-чотирма великими медіа-холдингами, які представлятимуть інтереси певних політичних кіл.

На Заході дехто сподівається, що після зміни державного керівництва обмеження свободи слова в Україні стане меншим або зовсім припиниться. У 2004 році відбудуться вибори Президента України. Але структурні дефіцити українського інформаційного простору роблять швидкі зміни малоймовірними.

³² Інститут ЗМІ «Репортери без кордонів», «Комітет виборців», «Рівність можливостей», Інститут політики і т.д.

³³ Див. liga.com.ua від 18.07.02.